

СУЧАСНІСТЬ

Ф. Коваль: Кипариси Гранади — М. Гласко: Кладовища —
Недруковані переклади Юрія Клена — Е. Райс: Присьмерк
інтелігенції — В. Вовк: XXXIII міжнародний з'їзд ПЕН-
клубів у Бледі — І. Лисяк-Рудницький: Роля України в
новітній історії — В. Рудницький: На службі у французь-
кої юстиції — Я. Рудницький: З подорожі на Ямаїку —
Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Лист до
редакції

2 (62)

ЛЮТИЙ 1966

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

2 (62)

ЛЮТИЙ 1966

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ФЕДІР КОВАЛЬ: КИПАРИСИ ГІРАДИ

АРАБСЬКІ КОНИ

В Гіранаді ночі на білих конях,
що прибігли з Арабії,
вони свої голови клонять
на травники, що їх привабили.

Жовтаві стрічки на їх шиях,
на головах червоні китиці,
за ними люстро велике котиться,
а сонце їм сорочки шие.

ЧАРИ НОЧІ

Не можу спати, бо не дають меди,
що пливають навантаженими ріками,
вони мене кліщами-раками
втискають у золотий модель.

Бачу нові світи крізь діамантовий кришталь,
а ті світи блищать і світяться,
а в їх храмах пальмові світочі,
як у храмі небесному Христа.

Мене мармуровий голос кличе
через жасміново-трояндний мур,
як туди піду, я ніколи не вмру,
і ніколи мене сум не покалічить.

ВОРОГИ

Писав, писав, не дописав,
як на піску яворова гілка.
Хтось завівкав —
може вколола оса.
І зробилося на світі гірко.
Чому в пера так багато ворогів?
Либонь, щоб не добігти до берегів

синьооких?
О, плачуть і ридають пророки,
коли повзуть пороки;
ридає й заламує руки перо,
коли диявол переступає поріг.

ВЕСНА В ГРАНАДІ

На горах сніг лежав,
у місті липи п'яні
зачіпали перехожих;
відцвітала лоза;
а гора стояла, як біла пані.

Травень з травною у руці
ходив завулками і вулицями.
Ніч бавилася в молоці.
Весну зустрічали юні прочани.

СПОДІВАННЯ

О осене, ти гадала, що це надійшов
улюблений твій Карло п'ятий,
і ти йому килими простелила,
а це одна із великодних п'ятниць,
перекотиполе, ковила.

Він надійшов, бо сонечка шукає,
наче перстень, що ще торік згубив,
він гадає, зустріне Навсікаю,
що з'явиться, шукаючи грибів.

Та тури вже давно в Дніпрі потопились,
не зустрінути нам уже Навсікай,
а стежини так закурнені пилом,
що прощайся і, куди хоч, тікай.

Та я буду тут по листі гуляти,
бо на кожнім сонця тепла печать,
може вийде таки і Карло п'ятий,
а з ним мале андалюзьке дівча.

ТІНІ

В Гранаді сон богиня відганяє
так, як муху брудну від янгола,
до кипариса і до явора
думки справляє.

Щоб у затишку і на самоті
гаптувати мовне плетіння
і в телебаченні місяця тіні
спостерігати святі.

Вони виходять у білих тогах,
неначе римські сенатори,
і кінчають ролі своїх історій,
коли спливає на них утома.

КЛЮЧІ І КЛИЧІ

Вночі чую колючі кличі,
вночі кличуть мене ключі
співучі,
коли додому йдучи,
бачу діянти сліпучі.
Вночі бачу очі дівочі.
О ночі, кипарисові ночі,
коли з неба звисають берези білі,
коли ростуть на моєму тілі
діянткові очі.
І кожна тоді, кожна ніч,
найкраще серце сляних свіч,
що простягає яворовими листками
долоні понад нами.
Вночі усі дерева свічі,
вночі усі дерева святі
і щиро моляться.
Коли помоляться,
коли наморяться,
дістануть золоті ключі
від потойбічних кличів.

ІСТОРІЯ

Ходжу по історії,
історію ношу на плечах,
і в серці,
і з неї самоцвіти створюю.
Я чуйний, коли хтось щиро сміється,
і щиро плаче.
Плачі опромінюю сонцем,
щоб їх, як великі твори, подивляли,

як драми і трагедії;
левові і ведмедеві
молока дитячого наливали.

ТУГА

Туго моя, на гірчиці настояна,
коли прийде до тебе мій маляр,
щоб твої вікна перемалювати
на соняшно і на зоряно?
Ти бігаш з кімнати до кімнати,
як служниця якнайкращих манер
і прагнеш ніч стару возвеличати.
Потім біжиш конвалій нахапати
і кидаеш у призабутий став;
при чім твої викривляються уста,
так, як коли б дівоцтво потопила.
Постривай-но, я принесу малин,
що в дзеркалах рубінів дозрівали,
і їх медовим, золотавим пилом
ти притрусисш суніці губи.

Зорі лебедів сніжних напували
під калиновим свіжим зрубом,
снувалася між куцями згуба,
сичі щось недобре віщували.

Туго моя, акаціями закосичена,
що одягаєшся у добірність тканин,
не йди туди, де стежина засмічена
від будяків, від тернин.

Ішла туга врочисто, величаво,
як красуня до щасливого шлюбу,
пугач сидів супокійно під дубом,
щоб його сміх не розчавив.

О туго, туго, під серцем виношена,
не знаю я, коли ти цвітеш,
не відаю, коли ростеш,
немов доля позичена.

«У нас одна порядна людина — прокурор; але, правду сказавши, і він свиня...»

Гоголь, «Мертві душі»

I

Францішек Ковальський — сороквосьмирічний, щуплий, дещо полісілий чоловік з черствим обличчям, костистими вилицями та синіми очима — пив горілку нечувано рідко, тільки при просто надзвичайних okazіях, і ніколи не бувало, щоб він перейшов міру і щоб після цього інші мусіли інформувати його про те, що говорив і як поведився. Він був одним з небагатьох людей, які, прокинувшись уранці, не потребують соромитися свого попереднього вечора. Але одного дня, повертаючися пізнім вечором з партійних зборів, що протяглися на декілька годин і на них він мусів кількакратно виступати у справах, важливих для себе і для людей, з якими разом працював, зустрів свого сердечного приятеля ще з партизанських часів. Цією зустріччю вони зраділи так шалено, що вирішили удостоїти її чаркою горілки і подалися до найближчого ресторану. Приятель зажадав від офіціанта одну чвертку, а коли показалося дно, Францішек покликав офіціанта і, щоб його приятель не подумав, що з часів партизанської боротьби він став суцільним жебраком, замовив чергову чвертку. Ця їх так розохотила, балакалося так гарно, вилинялий час набрав в їхніх очах таких кров'яних кольорів, що третьої вони зажадали майже одночасно, а вже після цього четверту поставив, не питаючися, сам офіціант. Коли виходили, почало вже дніти і на сірому небі зарисовувалися перші ясні смуги. Попрощалися щирим, тривалим потиском рук, потім кожний з них подався у свій бік.

Францішек крокував відважно, вдвляючися у лінію тротуару, але відчував, що якісь не відомі йому досі сили колишуть його на боки, а лінія тротуару щораз більше виковзується з його поля зору. «Здається, — пробурмотів він, — що трохи... того... що ж до дідька...» І раптом, несподівано для себе самого, заспівав тенором:

«Ти, польський лісе, чому кохаємо тебе?
Що у твоїй гушавині почуваємо себе як у небі,
Що з-під крил твоїх
Безпечно скеровуємо вогонь на ворога...»

Якісь люди у спецівках, що йшли до праці, засміялися та оглянулися на нього. Це його так розсердило, що він також зупинився.

— Що до дідька, — крикнув. — Думаєте, що я, може, залитий? Ті пройшли собі, але Францішек гукав далі:

— Думаєте, що я залитий? Хто залитий? Чи я залитий? Все брехня. Ви самі залиті, от і все . . .

Нараз побачив перед собою двох міліціонерів. Дивилися на нього холодно і зосереджено. Францішек хотів сказати їм щось, але все ще мав перед очима тих, що зачепили його і, замість того, щоб вибачитися, ще якийсь раз вигукнув:

— Ви самі залиті.

Тепер міліціонери наблизилися на один крок і Францішек, раптом протверезілий, побачив їхні обличчя зблизька. Це були молоді люди — один у ранзі капрала, другий з трьома пасками — в ранзі чотового. Чотовий дуже ластуватий, з кирпатим носом; Францішкові здавалося, що його блакитні очі дивляться з-під обкованого козирка холодно-грізно.

— Ваш паспорт, будь ласка, громадянине, — сказав чотовий.

Негнучким рухом від протяг руку, і Францішек відступив назад.

— Паспорт? — насилу промовив із здивуванням. — Чому?

— Паспорт, прошу, — повторив чотовий, а його голос прозвучав на крихітку вище, ніж хвилину тому.

Францішек посунув руку в кишеню, де мав свій бумажник, але коли дотикнувся до холодної шкіри, зупинився.

— Але ж . . . — почав говорити.

Тоді міліціонер у ранзі капрала, який досі стояв непорушно та мовчазно, пильно стежачи за кожним рухом Францішка, нахилив своє обличчя до нього і крикнув:

— Паспорт! Розумієте чи ні?

Тепер Францішек витяг бумажник. Відкрив його тремтучими руками і подав чотовому документи. Цей оглянув їх, потім опер свою шкіряну торбу на коліно і почав писати щось у малій заложеної книжечці, оправленій у чорну церату.

— Що ви записуєте, якщо можна знати? — запитав Францішек, намагаючися заглянути чотовому через плече.

Чотовий не відповів; писання в такому не вигідному становищі йшло йому тяжко, і Францішек бачив, як він морщив чоло та висунув кінець язика. По хвилині знову запитав:

— Чому списуєте мій паспорт?

— Що, може, не подобається вам? — гостро запитав капрал. — Може, міліція не подобається вам, громадянине?

— Я нічого подібного не сказав, — також гостро відповів Францішек. Подивився на повновиді щоки капрала і відчув, що

починає тряситися з пересердя. Алькоголь уже цілковито вивітрився з нього.

— Тепер, ні — сказав капрал, викрививши свій дитячий ротик у злісній посмішці. — Самозрозуміло, що тепер ні. Але хвилину тому ви могли прозивати міліцію пияками.

— Хто? Я?

— Ні. Пані Маліновська.

— Ну, ну. Тільки не цим тоном, прошу, — сказав з обуренням Францішек.

— Тепер не цим тоном. Але перед тим ви могли кричати, що ми заліті. — Він подивився на Францішка зверхньо і сказав чітко: — Ви ображаєте мундир, громадяніне.

— Брехня! — крикнув пристрасно Францішек.

Капрал звернувся до чотового, який увесь час щось уперто записував у свою чорну книжечку.

— Чуєш? Цей громадянин каже, що ми брешемо. Запиши це.

Францішек ще раз подивився на їхні молоді обличчя, і його охопила лють. Підніс обидві руки вгору і, трясучи ними дико-винно, заревів:

— А запиши це, гівнюче, запиши. Запиши також і те, що маю тебе в дупі, що на все . . .

Він цілковито втратив свідомість з пересердя. Його власні слова доходили до нього як з-поза туману; не розумів і не розрізняв їх. Кричав без сенсу і без будь-якого зв'язку, розпачливо вимахуючи руками. Коли проминув його шал, схаменувся і побачив, що чотовий ховає його пашпорт у свою шкіряну торбу.

— Пішли — сказав той коротко.

І цілковито безсилий, Францішек Ковальський подався з ними до найближчого комісаріату.

II

Комісаріят був не далеко від вулиці, на якій затримано Францішка; йшли не цілих десять хвилин, і впродовж цього часу Францішек, який після вибуху шалу цілковито підупав на силах, знову поступово повертався до доброго самопочуття. По якомусь часі він намагався робити вигляд веселого, навіть свистати. Був лютий та обурений, однак прагнув поводитися так, як повинна поводитися до глибини ображена людина. Голову тримав догори, крокував впевнено, а коли раз спотикнувся і зустрів швидкий погляд одного з міліціонерів, посміхнувся з почуттям вищости, повної іронії. Коли вже входили в темні та довгі ворота комісаріату, подумав: «Я не потрібно схвилювався. Винні в усьому втома та горілка; справді, чорти її дали. З цими щеня-

тами ні до чого не договорюся. Може, справді я вчинив їм прикрість? Мушу поговорити з кимось розважним».

Перейшли через дворик і ввійшли в дижурку, а вхід відбувся особливим способом; усе тривало одну мить, але лише тоді, вперше після інциденту на вулиці, Францішек почув себе ніяково; насамперед молодий міліціонер відчинив двері, після цього відступив, а коли Францішек уже ввійшов до середини і посунувся на декілька кроків — лише тоді ввійшли обидва міліціонери, закривши двері, які витиснули особливо неприємний звук. «Гарні порядки» — подумав механічно Францішек. — «Де як де, але саме тут повинен би бути порядок; могли б їх намастити».

Він уважно розглядався, завжди зберігаючи кам'яний вигляд обличчя. Це була проста кімната неокресленого кольору стін, перегороджена насередині бар'ером; більш-менш на самій середині фарба, якою колись був помальований бар'ер, була витерта та вилиняла; Францішек подумав, що причиною цього є напевно те, що затримані люди опираються на нього. На стінах висіли портрети державних достойників, над ними — орел. Під однією стіною стояла дерев'яна лавка; на ній спав якийсь чоловік, обернувшись спиною. «Не можна сказати, що тут порядок» — ще раз подумав Францішек, і це викликало в нього певного роду злісне задоволення.

Тим часом міліціонери поводитися так, ніби Францішек не існував взагалі. Вони розмовляли про щось півголосно з чоловіком, який сидів за бар'ером; Францішек чув його носовий голос, але не міг спостерегти його обличчя; його заслоняли плечі міліціонерів. Стояв непорушно якусь хвилину, чекаючи, що колись попросять його, щоб підійшов ближче та склав зізнання, але нічого такого не сталося. Навпаки, вслухаючися якийсь час у їхню розмову, Францішек зрозумів, що вони взагалі не говорять про нього; предметом розмови був якийсь тиждень тому украдений вельосипед; один з міліціонерів твердив, що украв його якийсь Пастерка; другий, що вланик сам пропив його і боїться признатися жінці. «Нехай це шляг трафить» — подумав Францішек. — «У зв'язку з цим сам їм скажу, що про це думаю». Він наблизився до бар'єру і з здивуванням побачив, що міліціонер, який сидів за столом, був також у ранзі капрала; сподівався, що ті, які привели його сюди, розмовляють з офіцером.

— Вибачте, — промовив голосно і вийшов на середину. — Чи міг би я поговорити з керівником комісаріату?

Міліціонери розмовляли ще якусь хвилину з капралом, лише потім обернулися.

— Я хотів би поговорити з керівником комісаріату, — повторив голосно Францішек.

— От якраз, — сказав чотовий. Він звернувся до капрала за

столом: — Цього громадянина візьмемо хіба на перехо́дову. Як там сьогодні?

— Трохи товариства, — сказав той за столом. Подивився на Францішка не довше, ніж одну мить. — Але вміститься.

— На яку перехо́дову? — запитав Францішек.

— Роздягайтеся, — сказав чотовий. Знову відвернувся і Францішек бачив тільки його широкі плечі, оперезані навскіс шкіряним пасом.

— Що таке? — запитав.

— Не чуєте, громадянине? Будь ласка роздягніться. Пас, шарфик, шнурівки і документи. Також предмети.

— Документи вже маєш, — сказав капрал, який разом з чотвим привів Францішка.

— Але чому, до дідька? — запитав Францішек.

Чотовий обернувся і подивився на Францішка з нетерпінням.

— Як це, чому? Ви затримані, — сказав тоном, що виключає дискусію. — Думаєте, що ми привели вас сюди, щоб потиснути вашу шляхетну руку?

Всі троє засміялися голосно й лунко. Францішек був так заскочений, що їхній сміх пройшов повз його увагу.

— Затриманий? — повторив. — За що?

— Не знаєте?

— Ні, — рішуче сказав Францішек. Підійшов тепер цілком близько до бар'єру і поклав на нього руки. — Не знаю. Пам'ятаю, що якось спалахнув, але мені здається, що це замала причина, щоб затримати людину впродовж цілої ночі у комісаріаті.

— Замала причина? — сказав спроквола чотовий. — А що ви вигукували? Вже не пам'ятаєте, що вигукували?

Всі троє подивилися на нього одночасно, і Францішек раптово скулився. Хвилину тривала мовчанка; чоловік, що спав на лавці, важко сопів.

— Ні, — сказав по хвилині Францішек. Провів рукою по чолі. — Не пам'ятаю.

— Отож поговоримо тоді, коли протверезієте і пригадаєте собі все докладно, — сказав чотовий. — Тоді підпишете зізнання і ми пустимо вас додому.

— А чи не можна б тепер? — запитав Францішек.

Капрал, що сидів за столом, засміявся.

— Як ви хочете зізнавати, — сказав, — коли самі кажете, що нічого собі не пригадуєте?

— Як то нічого? Пам'ятаю все.

— Все? — запитав глузливо чотовий.

Францішек знову збентежився.

— Все, — сказав непевним голосом і подивився на чотового так, якби шукав у нього допомоги. — Все... за винятком тих

слів, що їх я вигукував. Не зумію просто повторити докладно цього, але якщо нагадаєте...

Зробив неокреслений рух рукою.

— Нагадаємо вам завтра, — сказав чотовий. — Нам не йдеться ні про що інше, як саме про ваші слова. А тепер кінець цій дискусії, громадянине. Віддайте, будь ласка, пас, шнурівки, шарфик і все, що маєте в кишнях... — Подивився на Францішка ніби з докором і додав лагідно: — Не утруднюйте нам праці, громадянине.

— Але ж... — почав щерез Францішек.

Тоді капрал, який сидів за бар'єром, ударив кулаком об стіл.

— Ви розумієте по-людські чи ні? — закричав він. — Давайте речі і не балакайте стільки, бо це вам на добре не вийде.

Францішек почав виймати дрижачими руками власний дріб'язок і класти його на стіл; були там носова хусточка, гребінчик, дзеркальце, авторучка та олівець. Капрал списав це все і вклав у величезну коверту із сірого грубого паперу; на коверті незугарними літерами написав: «Францішек Ковальський. 28. 3. 1952». Опісля підійшов до шафи і відкрив її; скосивши погляд, Францішек спостеріг там багато таких коверт; вони були поскладані рівно одна коло одної без прогалини. Капрал замкнув шафу і знову сів за стіл. Підсунув Францішкови якийсь формуляр і, показавши пальцем місце, сказав коротко:

— Підпишіть.

Францішек підписав і віддав йому папір.

— Я старий партизан, — сказав гірко. — Ніколи в житті я не зробив нічого такого, з-за чого не міг би подивитися людям в очі. — Почав щораз швидше викидати з себе: — Когось треба покарати за це непорозуміння. Так не може бути, щоб людину замикали раптом за те, що випила кілька чарок горілки. Можете мені повірити, що я вперше в житті в комісаріяті.

— Це дуже гарно з вашого боку, — сказав капрал, навіть не подивившись на нього. — Однак колись треба таки зробити початок.

Чотовий промовив:

— А тепер, будь ласка, за мною.

Тримаючи штани в руках, Францішек подався за ним. Пройшли шмат дуже брудного коридору, темноту якого ледве крихітку освітлювали задротовані слабкі електричні лампи, завішені під стелею. Потім чотовий відкрив якісь двері і сказав:

— Сюди.

Францішек увійшов; хотів ще сказати щось, але в цю мить захряснуто двері. Стояв хвилину непорушно, прислухаючися; його думки не постигали за темпом подій. Оперся рукою об стіну і відтяг її з огидою; була шорстка й холодна, її посіла вологість. Кроки чотового затихли.

III

Аж до часу, коли почув виляск дверей, Францішек не здавав собі ясно справи про своє становище; все, що склалося, сталося шалено швидко, в атмосфері схвилювання, ніби напівсерйозно, так що лише по хвилинах перебування в задушливій камері, коли його очі вже призвичаїлися до півсутінків і він почав розрізняти тіла, що лежали на підлозі, лише тоді Францішек зрозумів, що невідклично став в'язнем протягом кількох хвилин. Цей факт довів його на початку до шалу; він почав грюкати у двері п'ястками та ногами, але коли, не зважаючи на це, ніхто не прийшов, його огорнула по якомусь часі втома, а децю пізніше щось у роді втіхи. «Це все смішне», — подумав. — «Алеж це просто дурна помилка, за яку пізніше хтось заплатить мені».

Роздивився заспокоєний. Навколо нього, на підлозі і на двох нарах, спали люди; були покорчені і здавалися смішно маленькими; спали в найрізноманітніших позах; дивовижно повигинані з підібганими ногами; якийсь велетень, лисий лоб якого світив у примерках блідим блиском, спав навстоячкю, тримаючися руками за залізну сітку, розіпнену перед стіною. Францішек намагався сісти на підлогу; присів навпочіпки, але зараз же хтось висмикнув з-під нього свої ноги і сказав хрипким голосом:

— Уважайте, псякрев!

Францішек встав зараз же і знову непевно зробив два кроки, ступаючи по руках та ногах; подоптані підбирали їх раптовими, жаб'ячими рухами. У повітрі висів густий запах перетравленого алькоголю; навіть тепер, коли спали, точачи з ротів слину, можна було пізнати, що майже всі затримані непритомні з перепоя. «Перше число», — подумав Францішек, і це несподівано заспокоїло його. «Отож — це перше», — думав далі, — нормально кожна п'ята людина п'яна. Їм також мусять опускати руки, тим з міліції; я був трохи нап'янутий, поведився заголосно і звідси всі перипетії. Чому тут хвилюватися? Чоловіче, візьми себе в руки, заспокойся. Ти зробився нервозним, послаб, це все з перевтоми. Не потрібно ти пив стільки горілки, і тому на вулиці ти поведився як шмаркач. Мабуть, до кінця життя кожний є якимсь таким шмаркачем». У цю хвилину майже відчував вдячність до міліціонерів за те, що привели його сюди, в цю темну камеру, яка на кожному своєму сантиметрі була виповнена п'яними тілами, і тим самим дали йому гірку науку. «Добре тобі так», — подумав, затискаючи з люті кулаки. — «Добре тобі так, старий дурний шмаркачу».

На кінець знайшов шматок вільного місця і сів на холодний бетон, підібгавши коліна під бороду. «Маеш, ідіоте, те, на що заслужив», — сказав сам собі. — «Ти міг спати у вигідному ліжку, під теплим укривалом; ти міг мати під рукою склянку

чаю з цитриною і тільки завдяки твоїй глупоті ти, старий бичу, мусиш удавати ембріона, поки прийде ранок і тебе випустять на волю. Напевно виглядатимеш пишно».

Біля нього хтось раптом прокинувся. Постогнуючи, він сів на підлогу і, широко позіхнувши, почав протирати очі; бурмотів при цьому, як ведмідь. Потім повернув у напрямі Францішка своє невиразне обличчя.

— Ротмістре, — сказав. — Чи не маєте випадково цигарки?

Францішек машинально поклепав свої кишені.

— Ні відповідь. — Відібрали мені.

Той, що сидів, присунувся до нього.

— За що? — запитав хрипким голосом.

— Як за що?

— За що вас затримали?

— Ех, — промовив Францішек і посміхнувся. — Я був трохи підхмелений, це — все. Попросту я заспівав на вулиці.

Хвилину тривала мовчанка. Потім сусід Францішка сказав стурбованим голосом:

— Це не добре. Дуже не добре.

— Не добре? — повторив Францішек. — Чому?

— За спів можна фатально впасти, — сказав сусід Францішка. — Ніби спів, ніби здається, що це ніщо, що людина не винна, але завжди... Чи ви шарпалися?

— Ні, звідки. Я тільки спалахнув трохи.

Незнайома людина позіхнула.

— Постукайте. Коли хтось прийде, просить, може, випустять. Яка тепер може бути година?

— А чи я знаю? П'ята, може, далі...

Незнайомий замислився на хвилину.

— Тепер службу має сержант Маліновський, — сказав він. — Дуже добрий хлопець. Якщо він прийде, то просити його треба чемно, і випустить. Якщо справді нічого не було.

— Алеж звідки — сказав Францішек і здвигнув плечима. — Кажу ж вам: я був дещо підхмелений і співав.

— Що ви співали?

— Чи це не байдуже?

— Ясна справа, що ні. Спів і спів — це колосальна різниця. Про що ви співали?

— Вже не пам'ятаю, зрештою це справді не важливе... Стара військова пісенька.

Незнайомий свиснув.

— Гірше й бути не могло, — сказав знову. — Лежите, як амінь в Отченаші... Він нахилився над кимось і почав трясти його за плече: — Пане Сікорський, заспівайте ту пісеньку, за яку вас посадили.

Хтось невидимий заспівав у п'яті:

«Повертаюся пізно додому.
І раптом волі кінець.
Плащі цивільні, автомати.
Легітимачія у-бе-пе...»

Співак закінчив свою продукцію і заляв соковито. Сусід Францішка сказав:

— От, бачите. Пісенька і пісенька — це різниця. Якщо ви співали те саме, коли вас загачили, то це не добре.

— Чую це вперше, — сказав Францішек. — Я ніколи не співав би чогось такого дурного. Кажу вам, пане: якась стара, військова пісенька.

— Ви мусите пригадати собі, — рішуче сказав сусіда Францішка. — Це конечне. Мусите, пане, знати, за що вас посадили. Під час слідства ви мусите орієнтуватися, про що йдеться і як поводитися. Яка це могла б бути пісенька? Легіони? Мабуть, ні, бо ви б пам'ятали. Зрештою «Легіони» — дрібниця; найвище дістають півтора року. Що це може бути за сволоч? Ааа, — мовив спроквола, — може, це? Хвилинку...

Незнайомий почав нагально трясти якесь тіло; тіло зараз же підвелось і почало протирати очі руками. Сусід Францішка сказав:

— Пане Новак, що ви співали, коли вас заарештували?

Людина, названа паном Новаком, насамперед коротко заридала, а потім заспівала тихим, м'яким тенором:

«Нехай живе наш маршал Сталін!
Солодші, ніж малина, є його уста!
Він — моя мрія і моя туга.
Він — життя мого казка золота».

Коли скінчив, зараз таки уклався спати. Сусіда Францішка запитав:

— Те саме?

— Ні.

— Це добре. Тепер цей піжон матиме купу часу для оформлення свого голосу. А може ви оповідали анекдоти?

— Ні.

— Прошу вас, добре пригадайте собі. Деколи за анекдоту можна дістати більше, ніж за пісеньку... — Він раптом обернувся і гукнув у п'ятьму: — Галло, пане Александровичу!

— Так, — відповів хтось на другому кінці камери.

— Скільки дістав той фертик, що сидів тут минулого місяця, він сказав, ви знаєте, на кого, «Зютек-сонечко»?

— Ще не було процесу, — відповів голос з другого кінця камери, — але припускаю, що не вислизне він без п'ятки. Той, що

сидів разом з ним і оповідав анекдоту про закупи збіжжя, дістав трійку. То скільки вартий о той?

Сусід Францішка зідхнув.

— Бачите, — сказав до нього. — Слова є розмаїті. Що ж, тримайтеся... Чи не маєте випадково цигарки?

— Я вже вам сказав, що ні, — промовив Францішек; розмова почала його дратувати.

Незнайомий позіхнув.

— Трудно, — сказав. — У такому разі посплю собі, щоб підкріпитися. Коли тільки тут ночую, завжди сняться мені виноградники, скупані в гострому блиску півдня. Кохаю Грецію. Бачу стариків з обличчями в духовому піднесенні, одягнутих у довгі туніки. Бачу дівчат в етерних сукнях, що снують серед квітучих кипарисів. Доходить до мене аж сюди їхній солодкий, повний тремтячої життєрадісности спів...

Не закінчив останнього речення; повалився на бетон; захропів несподівано і так сильно, що Францішек задрижав. Знову огорнула його лють. «До дідька», — подумав. — Чи те, що людина дещо голосніше заспіває на вулиці, справді становить привід, щоб усю ніч перебути з якимись гультаями та пияками? Чи той, хто, випивши кілька чарок горілки, іде додому і по порозі навіть дещо заспіває, має бути трактований на рівні гультаїв останнього ґатунку?..»

Встав раптово; не зважаючи на скигління та буркотіння тих, кого він потоптав під час своєї дороги, підійшов до дверей і почав довго, аж до болю суглобів, грюкати в них кулаками. Ніхто не приходив; тільки на кінці коридору, напевно з іншої камери, долітали якісь верески та прокльони. Францішек копнув у двері один раз і другий; лише тоді, десь з протилежного боку долетів до нього тріск замка і почувлися кроки. «Нарешті», — подумав з полегшенням і обер чоло. Зараз після цього заскреготів замок. Двері відкрилися поволі, і на порозі став низький чоловік з круглим, веселим обличчям у мундирі сержанта. «Це напевно той», — пригадав собі Францішек і радість огорнула його. — «Це напевно той сержант, про якого говорив той піжон».

— Про що йдеться? — запитав сержант. Його голос звучав спокійно і тихо, без того дратівного штучного холоду, про який дбають всілякі функціонери всього світу; Францішек одразу відчув довір'я до нього.

— Можете мене вислухати? — запитав, намагаючися говорити чемно і дуже виразно.

— Про що йдеться? — повторив сержант.

— Маю враження, — сказав Францішек, — що мене, мабуть, затримали не слушно. Попросту я йшов вулицею; я був трохи напідпитку і не знаю чому, хоч я вже старий бик, прийшла на

мене охота заспівати. Колись мав я прострелені легені і не хотів би тут застудитися; чи могли б ви мене звільнити?

Сержант подивився на нього одну мить.

— Витягніть руки перед себе — сказав — і замкніть очі.

Сказав це дуже ввічливо, і Францішек без вагання виконав його доручення.

— А тепер, — сказав сержант, — скажіть швидко, як називаєтеся, де живете, де працюєте і на якій посаді.

— Називаюся Ковальський. Живу в селищі Муранів. Працюю в ремонтній майстерні автомашин як заступник начальника технічного контролю.

— В порядку, — сказав сержант. — Опустіть руки, побачимо, що можна зробити.

Відкривши очі, Францішек побачив, що сержант вимушено посміхнувся.

— Ходіть, — промовив сержант.

Замкнув двері; знову йшли вонючим, слабо освітленим коридором. Всюди, в усіх приміщеннях комісаріату, здіймався той самий запах перетравленого алкоголю, такий сильний, що Францішек відчув до себе відразу.

— Де вас так справили з тими легенями? — запитав сержант.

— У лісі, — відповів Францішек. — У сорок третьому році.

— Партизан?

— Так.

— З АК? Чи з АЛ?

— З Армії людової.

Сержант знову посміхнувся.

— Ну, і так дали ви себе взяти на комісаріат? — запитав. В його голосі Францішек вичув тон приятельської нагани.

— Ці ваші хлопці такі службисти, — сказав, — що аж ніяк я не міг переконати їх.

— Що робити? — відповів сержант. — Сьогодні перше число; люди деколи забагато хочуть погаласувати, а в місті мусить бути порядок.

Проїшли ще трохи коридором і опинилися в пустій малій кімнатці. Сержант сказав:

— Почекайте тут хвилину. Зараз звільнимо вас.

Францішек сів на лавку і з почуттям розкоші випростав задубілі ноги. «Нарешті», — подумав. — «Принаймні цей розумний, і з ним можна якось договоритися. До речі, якби не моя запальність, я вже давно був би дома. Добре, що сказав Ельжбеті про збори, не буде хвилюватися. Виходить, що й збори мають свою добру сторону, якої спочатку не можна передбачити. Трохи горілки, втома, хвилювання; чого ж більше треба, щоб опинитися в комісаріаті? А нехай це все чорти схоплять».

Двері відкрилися, і до кімнатки ввійшов сержант. Франці-

шек поглянув на нього, посміхаючись, і все завмерло в ньому із здивування; мав враження, що дивиться на цілком іншу людину; протягом цих кількох хвилин сержант потрапив натягнути на своє молоде, симпатичне обличчя огидну маску службової акуратності та погорди. Він дивився тепер на Францішка холодним та в'їдливим зором.

— Повертаємося, — сказав сухо.

Францішек встав.

— Куди?

— До камери.

— Але чому?

— Адже ви затримані, — відповів сержант. Дивився на Францішка, як на мертвий предмет; у його голосі забреніли нотки нетерпеливості. — Не встигли постерегти цього Ковальський?

— Але чому, за що? — почав говорити Францішек. — Адже я нічого злого не зробив. Чи не можу принаймні довідатися, за що?

— Довідаєтеся свого часу, — сказав сержант. Показав рукою на двері: — Будь ласка.

— Мушу довідатися тепер, — крикнув Францішек. — Поки не довідаюся, нікуди звідси не піду.

Сержант наблизився до нього. Поклав руку на його плече і нахилив до нього своє обличчя. Францішек скулився раптом, пройнятий страхом.

— Факт, що ви були партизаном, — сказав сержант, — і факт, що ви член партії, у цю хвилину не мають значення. Для нас важливе тільки те, що ви є людиною, яку мусимо затримати. Не думайте про ці речі. Боюся, що це для вас уже не матиме значення. А тепер, пішли.

Францішек затиснув пальці своєї руки і лише тепер почув її силу. Встав і пішов за сержантом; весь час, коли знову йшли коридором, не обізвався ні словом. Сержант також мовчав; ішов випростаний, туго ставлячи ноги, ніби на військовій параді.

Повернувшись до камери, він знову сів на тій самій смужці бетону, з якої встав кільканадцять хвилин тому, щоб рушити в свою безплідну мандрівку. «Що сталося? — думав гарячково. — На милість Бога, чого вони від мене хочуть?»

Людина біля нього заворушилася; знову сіла на бетоні, протираючи очі мавпячим рухом.

— Чи принесли ви хоч цигарки? — запитала ця людина після довгої хвилини страшеного позіхання.

Францішка потрясла лють.

— Дайте мені спокій з своїми цигарками, — пробубонів.

Незнайомий посміхнувся.

— Так воно буває, — сказав він. — Їм не треба спішити. Якщо

хотітимуть, потримають вас доти, поки вам не відпаде охота сміятися.

— Що ж я міг зробити? — радше до себе, ніж до нього, сказав Францішек. — Що ж таке я міг зробити? Намагаюся пригадати собі слово за словом, факт за фактом і нічого не можу зрозуміти. Якби вони хоч хотіли сказати, але навіть і цього не можу допроситися. Що ж я міг зробити?

Незнайомий протягнувся розкішно.

— Кожному з нас здається, що не зробив нічого, — сказав він. — Кожний якось там думає про себе, що не винний. Але приходять така хвилина, коли інші починають брати над нами владу, і тоді вже наші думки втрачають значення, важливе тільки те, що вони про нас думають. — Зідхнув і обернувся набік. — Богу дякувати, — сказав, — що я тільки пияк. Це єдине, що дає якусь гарантію; якщо хтось про мене щось подумає, то тільки це одне. Надобраніч. Намагайтеся й ви заснути. І подумайте собі, що це все сон. Поганий, дурний сон, з якого ми вже ніколи не прокинемося.

IV

Нарешті, прийшов ранок, а разом з ним вторгнувся в камеру пронизливий холод. Прямокутник вікна, що містилося під самою стелею, заповнився сірим світлом. Обличчя лежачих ставали виразнішими; вони випливали ніби з сутінків, опухлі, з помінятими обличчями, розкуйовдженим волоссям та переповненими кров'ю очима. Сідали на бетоні, один за одним; дивилися навколо непритомно, потім, позіхаючи та тремтячи з холоду, підносилися на непевних ногах. З вулиці доходили перші відгомони пробудженого міста: проїжджі автомашини, спішний тупіт ніг, скрегіт трамваїв.

Поки тривали темнота і тиша, Францішек сидів притуплений, і єдиним почуттям, яке він зазнавав тоді, було почуття неспокою та люті. Однак тепер, коли усвідомив, що ледве кілька метрів від нього, тут же за стінами комісаріату, вирує нормальне життя сотень тисяч людей, в якому він участі брати не може, саме тепер огорнуло його почуття пригноблення, якого він уже давно не зазнавав. «Мабуть, — подумав, — це таки найгірша річ, яка може зустріти людину. Гірше, ніж хвороба, самотність, ніж такі чи інші поразки. Неможливість брати участь у житті інших; чи може бути щось гірше, щось більше висотуюче сили, щось, що ще більше спихає на дно, в завулки, де немає ні надії, ні радості? Це триває ледве кілька годин; яким страшним мусить ставати життя, коли цей стан триває довго?» Він весь був пройнятий

одним, просто непогамовним прагненням: вийти звідси якнайшвидше, опинитися на вулиці серед людей та галасу.

Заскреготіли двері. На порозі камери з'явився сержант. У руках тримав папірець і промовив:

— Романовський, Больдер, Крупінський — виходьте!

Викликані кинулися до дверей. Францішек підійшов за ними.

— А я? — запитав.

— Чекати, — відповів сержант.

— Я встигнув би ще на працю, — сказав Францішек.

Сержант замкнув двері перед самим носом Францішка, не давши жадної відповіді; цьому ледве вдалося відскочити. Кілька людей зареготало. «Заплатите мені за це», — подумав з ненавистю. — «Заплатите мені за всю вашу глупоту. Доведу до того, що вас усіх виметуть з міліції під сто чортів. Переконаєтеся, що цим способом не можна трактувати чесних людей». Ходив з кута в кут, обдумуючи найрізноманітніші засоби помсти за те все, що йому тут трапалося.

У камері запанувало деяке піднесення; люди нагадували собі все, що сталося попереднього дня. Дехто жартував, інші сиділи, дивлячись перед себе тупим зором. Хтось говорив голосно:

— Що скажу жінці? Що я їй скажу? Минулого тижня було таке саме. Це вже ніколи не повинно було повторитися...

На нарах спало троє молодих людей; вони викликали симпатію, бо притулилися один до одного, як кошенята. Одягнені були однаково: домоткані піджаки, вузьенькі штани, жовті сорочки і надзвичайно яскраві шкарпетки. Всі троє мали побиті до синяків обличчя та порозбивані носи; очевидно, їх заарештовано за якийсь бешкет.

Раптом один з них прокинувся. Почухав голову і потім почав шарпати колея.

— Касятинцак, вставай, — гукав він. — Сонечко вже на небі. Ідемо до роботи...

Ті прокинулися також. Подивилися один на одного, і всі троє ніжно посміхнулися. Заспівали хрипкими голосами:

«Вітай у щоденному труді,
У радісному гомоні полум'я сталеварень,
Країно щасливих людей!
Ім'ям народів підводим будинок із мрій...»

— Замкніть пащі! — загарчав хтось. Францішек приглянувся до нього: це був той велетень з лисим черепом, що спав навстоячки.

Двері знову заскреготіли, і погляди всіх повернулися в той бік. На порозі стояв уже знайомий Францішкові сержант з якимось чоловіком у цивільному одязі. Чоловік був не високий;

мав на диво кругле лице, вузький ніс і темні очі, посаджені дуже близько одне від одного.

— Ковальський! — гукнув сержант. — Дозвольте сюди!

Францішек підійшов до дверей і став проти чоловіка у цивільному. Чоловік поглянув на нього уважно; Францішек ледве спостеріг його очі, однак йому здавалося, що той своїм поглядом проник у всі його думки. Чоловік звернувся до сержанта.

— То цей? — запитав.

— Так, — відповів сержант.

— Громадянине сержанте, — почав з поспіхом говорити Францішек. — Поспішайте, я хотів би...

— Пішли, — сказав цивільний.

Вони захряснули двері просто перед його носом так, що він знову ледве міг відскочити. Незнайомий чоловік, з яким Францішек розмовляв уночі, свиснув тихо крізь зуби.

— Це так? — сказав він.

Францішек повернувся до нього.

— Що означає «це так»?

Сусід поглянув на нього з добродушною іронією.

— Ви мусіли не погано накоїти, — сказав він, — якщо до вас аж так чіпляються... — Плямкнув язиком якось нечувано огидно, потім продовжував: — Якщо ви не пригадуєте собі, що сталося, напевно, не добре. Хтось мусів зробити на вас донос. Не пригадуєте собі?

Францішек подивився на нього гостро.

— Що ви маєте на думці?

Незнайомий посміхнувся.

— Хтось мусів скласти на вас донос, — повторив він. — Може, ви слухаєте «Вільну Європу»? Ви мали б великі неприємності, якби виявилось, що слухаєте все те, що там говорять, а потім оповідаєте іншим. Адже тут є один такий, що сам вам це скаже.

І гукнув через плече:

— Пане Квятюшинський, чи не були б ви ласкаві на одну хвилину?

Велетень з лисим черепом підійшов до них.

— Слухаю вас, — промовив величавим басом.

— Правда, ви сидите за «Вільну Європу»?

— Нічого подібного, — сказав з гідністю велет. — Ніколи не слухаю «Вільної Європи». Я сиджу за радіо Мадрид. Моя жінка пускала на весь регулятор, а сусідка склала на нас донос. Жінки, як відомо, з кожного погляду безвідповідальні.

— Однаково, — сказав сусіда Францішка і посміхнувся, тріюмфуючи. — Йдеться про істотне, а не про деталі. Зрештою, Мадрид з цього погляду, мабуть, гірший.

— Неправда, — сказав хтось позаду. — Найгірший Нью-Йорк. Вони особливо не любляться з нашими.

— Ватикан абсолютно не поступається з цього погляду, — сказав ще хтось інший, що наблизився; був це низький на зріст сивий чоловік з вигляду вчитель-пенсіонер. — Здавалося б, що це духовна втіха і хоча б з цього погляду повинні бути інші критерії оцінки, але нічого подібного. Мій пасерб мав за поширювання вістей з Ватикану такі неприємності, яких нікому з вас, панове, не бажаю. Назва радіовисильні нічого не говорить, усе в цьому випадку, прошу я вас, є оманом . . .

Сусіда Францішка перервав потік його міркувань нетерплячим рухом руки.

— Я вже сказав, що це деталі, — говорив він. — Ідеться про те, що на цього пана (тут він показав на Францішка) хтось склав донос, а цей пан абсолютно не орієнтується, хто це міг би бути. — Він нахилився до вуха Францішка. — Може, хтось з родини? Ви думаєте, що родина це вже все? Тут, прошу вас, є такий, про якого теща склала мельдунок, що він посідає зброю. З помсти за те, що не запросив її на іменини.

— Вже його немає, — сказав велет своїм пишним басом. — Вчора його звільнили.

Францішек гостро поглянув на людину, з якою розмовляв уночі.

— Відчепіться негайно від мене, — сказав йому. — Ви, пане, ображаєте мене і як людину, і як члена партії. Я чесна людина, і факт, що тепер перебуваю у вашому товаристві, тільки жалюгідна помилка. Прошу до мене таким способом не говорити, бо скажу черговому офіцерові те, що про вас думаю.

Сусіда подивився на нього уважно.

— Чого ви, пане, хочете від мене? — сказав, здвигаючи плечима. — Я вам нічого не говорив.

Напружені аж до краю нерви Францішка відмовили цим разом послуху. Почав кричати з піною на устах, гістично вимахуючи руками.

— Ви нічого не сказали? Ви нічого не сказали? Таж говорите весь час огидні речі. Де ви, пане, є? Як думаєте, де ви знаходитеся? Я колишній партизан і боровся під час усієї окупації не тому, щоб такі, як ви, тепер кпили з цього всього. Таких, як ви, пане, я власними руками вбивав у лісі. Ви ображаєте все, у що я вірю і в що вірять інші. Розумієте?

Чоловік подивився на нього холодно.

— Я нічого вам не говорив, — відказав. — Розумієте? Я з вами не розмовляв. То ви мене зачепили.

— Я? Я вас зачепив? — аж захлинувся Францішек.

Чоловік обернувся до інших.

— Чи я говорив до цього пана? — запитав дуже голосно та спокійно.

Хвилину тривала тиша, потім велетенський чоловік з цілком лисим черепом по-тихеньку сказав Францішкові:

— Цей пан нічого не говорив.

— Як це? — закукурічився Францішек; усе ще трусився, а чоло його вкрилося потом. — Не говорив він мені якихось нісенітниць про доноси і так далі?

— Ви верзете нісенітниці, — сказав лисий і штовхнув Францішка легко в груди. — Вам все переплуталося в голові, мій приятелю. Я сам чув, як ви казали, що хотіли б вискочити на Захід, бо там було б вам найкраще. Пам'ятаєте ви, чи ні? Бо тут усі чули, що ви говорили.

— Хто? — крикнув Францішек. Обернувся раптом до інших людей. — Хто чув, — кричав далі, — що я щось таке говорив?

На хвилину запанувала мовчанка. Францішек дихав важко. Відчував, що тепер піт спливає вже вздовж усього його тіла, спричиняючи нестерпний лоскіт.

— Всі — відповіла камера. Лисий додав:

— І ви нікого не чіпайте. Ви, пане, були п'яні і навіть не пам'ятаєте того, що патякали вночі. Якби я це повторив, ви мали б серйозні неприємності. Раджу вам: не чіпайтеся ні до кого.

Францішек відступив на крок. Ненависть затьмарила йому очі; напружився раптом і готувався скочити на лисого велетня, але в цю мить знову заскреготіли двері і Францішек машинально відвернув голову.

— Ковальський, — сказав сержант. — Виходьте.

Провів його через коридор, і вони увійшли в уже знайому Францішкові кімнату. Тепер, у денному світлі, вона виглядала ще сірішою та гидкішою, ніж уночі, коли освітлювала її дуже ясна та нічим не заслонена електрична лампа, яка висіла з середини стелі. За столом, на місці капрала, сидів тепер той цивільний з круглим обличчям. Біля нього — чотовий, який привів Францішка. Його погляд був дуже втомлений; юнацьке обличчя було бліде, очі підведені. Усі троє — сержант, людина, одягнена у цивільний гарнітур, і чотовий — були неголені; круглі шокки чотового впродовж ночі вкрилися мохом, як дозріваюча бросква, і ні мундир, ні важкий пістоль не додавали йому поваги.

Цивільний підніс погляд з-понад розкладених паперів.

— Ну, так, Ковальський. — сказав він, і в його голосі забриніла щира стурбованість; зморщив чоло: — Важка справа з вами.

Францішек мовчав; спохмурнів, оперся на бар'єр і дивився на цивільного.

— Не добре, — повторив цивільний, покрутивши головою, — справді, з вами не добре.

— Що я зробив, до дідька? — запитав Францішек.

— Що, може не подобається вам? — запитав сержант. Вису-

нув підборіддя і дивився на Францішка таким поглядом, як малий хлопчина, що готується до боротьби з противником.

— Я хочу довідатися, що я зробив? — повторив Францішек.

— А я хочу, — сказав сержант, — щоб ви сказали, подобається вам, чи ні?

— Так — докинув чотовий. — Скажіть: може, вам не подобається? Що? Подобається вам, чи ні?

— Член партії, — сказав цивільний і розвів руками. — Колишній партизан, офіцер, і що? Подивившись на вас, можна сказати, людина пристойна, спокійна, напевно добрий товариш. А сягнути глибше: покажуться — ворог. Ви здемаскувалися, Ковальський... — Він ударив рукою по столі паперів. — Так виглядає справа, — сказав. Ви здемаскувалися, і баста.

— Я? — запитав, заїкуючися, Францішек. — Я здемаскувався? Що це все означає?

— Може, вам не подобається? — запитав чотовий. — Скажіть: лад не подобається вам? Чи, може, міліція?

Цивільний підвівся з-за стола. Стояв, широко розкарячивши ноги, і дивився просто в очі Францішка.

— Ви образили партію, — сказав спокійно. — Ви образили мундир, що його носить народна міліція. Ви образили Народну Польщу. Ви кричали, що все маєте десь; ви образили партію і народну владу такими словами, що я соромлюся повторити їх вам. Це все запротокольоване. Чи пам'ятаєте це? Як виходить з вашої легітимації, ви партійний товариш, і ви образили наш уряд, нашу народну владу. Тим самим ви показали, ким ви справді є, пане Ковальський. Прочитайте це, пане, і підпишіть. Потім ви, пане, заплатите кару і підете додому. Секретаря партійної організації ми повідомимо. Йому надішлемо копію протоколу. А тепер, будь-ласка. — Подав Францішкові папір і перо.

— Боже, — насилу промовив Францішек. — Чи це можливе?

Під ним дрижали коліна, а серце колотилося десь у горлі.

— Уявіть собі, що так, — сказав сержант. Подивився на блідого, немов полотно, Францішка і посміхнувся криво. — Не грайте комедії, — сказав гостро. — Ви що інше думаете, а що інше говорите. Ми тут на те, щоб не давати себе обдурювати такими штучками. Сьогодні ви викрикуєте на вулиці свинства, а завтра станете шпигуном. Прощу перечитати і підписати.

— Люди, — крикнув Францішек, — це таки не можливо, щоб я таке викрикував. Це якась помилка. Не повірю, що я викрикував такі речі.

— А я чув, — сказав чотовий. — А якщо вам не подобається, так скажіть відразу.

— Я так не думаю.

— Ви таке кричали, — сказав цивільний. — Це ваші слова. Тільки я соромлюся їх повторити вам, пане партійний товаришу.

— Що тверезий має на серці, — сказав сержант, — те має п'яний на язичі. Ви самі хіба найкраще знаєте, що так воно є.

— Помилка, — сказав хрипким голосом Францішек. Рухом сліпця підніс долоню до чола. — Помилка.

— Так є, — сказав цивільний. — Ви помилилися. Ви помилилися, коли вам здавалося, що ворога не можна здемаскувати.

Францішек поглянув на поданий папір. Намагався щось прочитати, але літери стрибали перед його очима, зливаючися в одну безформну та нерозбірливу масу. Раптом виніс враження, що все, що його оточує, видумане та не правдиве. Закрив очі і, коли по хвилині відкрив їх, побачив нахиленого над ним сержанта. Дещо далі стояв чоловік, одягнутий по-цивільному, біля нього чотовий. Їхні обличчя висловлювали погорду.

— Тут — сказав сержант, показуючи йому місце, де мав поставити підпис.

— Я... — почав Францішек. І раптом замовк; зрозумів, що є на межі своїх сил і що не зможе сказати ні одного слова більше; не зуміє ні оборонити, ні виправдати себе перед цими людьми. Десять далеко у коридорі хтось грюкав кулаками у двері і ревів: «Випустіть, випустіть». Тоді Францішек подумав: «Вийти звідси. Вийти звідси за всяку ціну». Взяв перо і підписав. Сержант відібрав у нього папір і кинув на стіл.

Опісля, коли видавано йому речі, чув, що вони щось говорять, але їхні слова не доходили до нього виразніше, ніж дзижчання мух. У ньому відкрилася порожнеча, яку не був у стані заповнити будь-якою думкою; зав'язував краватку, шнурував черевики і затягав пасок, рухаючися, немов сновида. Лише коли сержант відкрив перед ним двері, він почув, як цивільний сказав до нього:

— До побачення, пане Ковальський.

І опинився на вулиці.

V

Льодовий вітер, що віяв від Висли, трохи опритомнив його; день був мрячний та холодний, а бліде сонце, немічно поблискуючи на вологих дахах, навіть і думки не наводило про весну; так само у вихуділих та чорних гілляках дерев не відчувалися міцні, вологі соки землі. Францішек ішов швидко вперед, розіп'явши поли пом'ятого плаща; не думав про те, куди йде; в ньому жило тільки постійне єдине прагнення, опинитися якнайдалі від місця своїх нічних мук. «Це все — глупий випадок», — мим-

рив собі. — «Все — дурниця... Зараз усе з'ясується; до дідька, мусить з'ясуватися. Зараз полагоджу все, піду, куди треба...» Зустрів веселі погляди перехожих і лише тепер зрозумів, що голосно говорить сам до себе; застібнув плащ і звільнив ходу.

У вітрині якоїсь крамнички блиснула табличка: телефон. Пхнув двері і увійшов до середини; дзвінок у ніші прозвучав фальшиво. Темну нору виповняв дразливий запах несвіжої горюдини. При телефоні стояла якась панночка; Францішек ступив набік.

— Служу, — сказав власник, неголений, у брудному халаті. Францішек показав рукою на панночку.

— Хочу подзвонити...

Власник крамниці цмокнув розчаровано, закрив газетою темне обличчя. «Всі йдемо до...» — кричав заголовоч. По хвилині обернув газету: «Вчорашня промова відбилася широким...» Панночка щebetала у слухальце, склавши уста в солодке рильце:

— Дзідка? Не можливо? Так? Що ти говориш?... Власне, вона завжди... Не хочу нічого поганого говорити про неї, але цього можна було сподіватися...

Над дверима забряжчав дзвінок; Францішек здригнувся ніби вражений струмом. Увійшов хлопчина; з-під шапки дивилися бистро витріщені баньки спритяра. Поставив на прилавок банку.

— Молока і чверть кіла масла.

— ... Дзідка? З Романом? Так, як завжди...

— Немає молока. Є картопля.

— ... я завжди говорила...

— А масло?

— Немає. Пополудні буде брюссельська капуста.

«Подзвоню і все з'ясується», — подумав Францішек. Люто дивився на вимальоване рильце. — «Подзвоню, піду до праці і все проміне».

— А смалець?

— Смальцю немає. Є картопля.

— ... я завжди говорила Стефанові: «уважай з нею, бо ніколи не відомо, чого можна чекати з її боку...»

— Коли буде масло?

— А звідки до чорта можу знати? Що є, про те говорю. Знижай.

Знову забряжчав дзвінок і Францішка аж підкинуло; хлопчина вийшов. Він біг тепер по бруку, розхлюпуючи калюжу ногами; черевики мав завеликі принаймні на три нумери. «Ідіот, — подумав розлючений Францішек, — колись поламає ноги». Подивився на годинник: уже спізнився на годину. «Дзвонити, дзвонити».

— ... ти мене знаєш і тобі відомо, що я не люблю говорити

погане про інших жінок, але в цьому випадку... Що? Не Дзідка? Знаю, що не Дзідка, звідки. Але повертаючися до Владки...

Поклав руку на її плече: обернулася.

— Три хвилини, — загарчав. — Кінчати.

— Хам.

— Шмаркачка.

Кинула гроші на прилавок і вийшла, кинувши на нього лютий погляд, і хряснувши дверми; знову дзвінок заколивався в самому центрі його вимученого мозку. Витертий щит з числами коливався дугopodobним рухом угору і вниз: як маятник. «Лікарня для собак; люби звірину» — зацокотів голос. — «Вибачте» — промурмотів. На кінець трапив на відповідний номер: телефон гудів протяжно — занято. Відклав слухальце і оперся безсило на стіну.

— Щеня, що? — сказав власник крамниці. — Сьогодні яйця мудріші, ніж кури. Ви звернули пацанові увагу, а вона вам так рот відкрила, що аж гей. — Махнув рукою. — Мене інакше виховано. Колись...

Францішек знову почав накручувати номер. Вкінці почув знайомий голос телефоністки і відідхнув з полегшою.

— Прощу.

— Тут говорить Ковальський. Сполучіть мене з заводською організацією.

Знову почув гудіння: тим разом уриване та швидко.

— Зайнято.

— Почекаю при апараті.

Ногою присунув до себе стілець і сів. Власник знову відклав газету.

— Я, пане, — почав він, — мусів власному батькові цілувати руки. Старий мій говорив до мене: Янек, — бо мені Ян на ім'я, — ти мусиш слухати батька, щоб потім твої власні діти хотіли слухати тебе...

— Сполучаю, — гавкнула телефоністка. І зараз після цього почув знайомий голос: — Пе-о-пе, слухаю.

— Тут говорить Ковальський, — крикнув радісно Францішек.

— Це ти, Павляк?

— Я. Про що йдеться?

— Слухай, тут мале непорозуміння. Мене затримали.

— При відрядженні?

— Ні. У комісаріяті.

— У рамках акції «Місто — селу»?

— Ні, нормально.

— Ага: дератизація.

— Ні. Гаданий алькоголізм.

— Адже на боротьбу з алькоголізмом ми виделегували Це-

буляка. Тебе, Ковальський, делеговано для акції встановлення зв'язку між містом і селом.

— Слухайте, Павляк, це не має нічого спільного з якоюсь акцією... — зиркнув на власника: червоно підведені оченята вдивлялися в нього з увагою. — Я приватно — сказав заїкуючись.

Голос у слухавці піднісся на тон вище.

— Приватно, то після акції, товаришу Ковальський. Ви були призначені для акції «місто — селу» і баста. Щоб іншим разом цього не було.

— Добре, — сказав Францішек. — Зараз прийду і виправдаюся. Привіт.

— Привіт.

Слухавка стукнула. Францішек упрів: раптом почув себе мокрим від поту — від сорочки і аж до шкарпеток. Відрахував дрібні за телефон.

— Пляшку оранжади.

Власник посміхнувся з добродушною іронією. Примружив око, ніби хотів сказати: «Ти, братику, не влаштовуй комедій перед бувальцем».

— Немає, — сказав. — Може бути квас.

— Нехай уже буде квас.

— Квас може бути, але пополудні. Маю трохи власного молока; можу вам відступити.

— Тим ліпше.

— Га-га...

— Що: га-га?

— Гарзд, пийте. Я такий, що стараюся кожного зрозуміти.

Коли Францішек пив, власник говорив:

— Не хвилюйтеся цим усім, прошу вас. Замкнули вас, випустять. Мене замкнули в сорок п'ятому році. Сидів я з одним російським майором, який ушився з війська і переодягся на комісара. «Не хвилюйся нічим, Ваню, — говорить він до мене, — бо я називаюся Ян, не хвилюйся нічим. Про що тебе не питали б: говори — не знаю. Завжди буде менше, ніж могло б бути. Я, Ваню, бо мені на ім'я Ян, сиджу вже двадцять третій раз...»

Францішек відсунув склянку.

— Скільки маю платити?

— Почекайте, нехай вам закінчу. «Я, Ваню, говорить він до мене, сидів уже стільки разів...»

— Не маю часу, — шепнув Францішек. Поглянув на неголене обличчя крамаря і лише тепер усвідомив, що сам мусить виглядати так само. — Скільки? — заверещав.

— Три, сорок.

Заплатив і вийшов.

— Гей, пане...

Обернувся; власник кивав на нього з таємничим виразом обличчя. В його затужавілому погляді було стільки виразистості, що Францішек підійшов до нього, як зачарований.

— Пополудні матиму каву...

Знову біг у розстрібному плащі мокрими, заболоченими вулицями. Раптом зупинився. «А я? — подумав. — Мені на ім'я Францішек...» за плечима почув скажений писк гальма і скочив набік. «На що ви чекаєте?» — крикнув шофер. «На оплески? На соціалізм?» — сказав хтось з тротуару. Люди ревіли ущасливлені; Францішек спаленів і вже хотів щось відповісти, коли почув знайомий голос: — Що, не подобається вам? Скажіть одверто, хто вам не подобається. — Обернувся; був той самий молодий чотовий, який привів його вночі; службовим рухом вже витягав руку по документи. Францішек скулився, втягнув голову в плечі і побіг далі — в напрямі червоної зупинки, де клубочилася змокла, kwasно-вонюча, лайлива юрба.

VI

Минув таблицю з назвою підприємства, де працював, і зайшов у кімнату воротаря. Всунув свою карточку в контрольний годинник: чорні, не рівні числа із стукотом вибили годину спізнення. До нього підійшов вусатий старенький порт'єр і, вишкіривши пожовклі зуби при дружній усмішці, запитав:

— Трамвай?

— Що: трамвай?

— Чи не могли ви дістатися до трамваю?

— Чому питаєте?

— Спізнення, товаришу Ковальський... — Зідхнув та розвів руки: — Мушу затримати вашу карточку, — сказав із смутком у голосі.

Віддав йому карточку.

— Трудно.

Хотів відійти, але порт'єр заступив йому дорогу.

— Найкраще, — сказав драматичним шепотом, — напишіть у виправданні, що трамвай... — Змружив буре око: в гущавині біліючих зморщок воно виглядало, як зірка. — Цього ніколи перевірити не вдається, — шепнув. — Там, у трамваях, такий розгардіяш...

Францішек пробурмотів щось незрозуміле і відійшов; ішов здовж почорнілого муру з цегли, обліпленого плякатами; усмінені обличчя передовиків та відмінниць виробництва; селян та селянок із снопами; дошкільників та вояків; диверсантів та зрадницьких священників; куркулів та саботажників; вони ди-

вилися просто в його втомлене, неголене обличчя, ніби питаючи: «Ну, і що тепер, приятелю?» — мусів примкнути очі; відкривши їх, побачив американського вояка, що багнетом пробиває корейську дитину; вояк був подібний на орангутанга, а дитина — на лемура. Здрігнувся і майже напوماцки пробрався до гардероби; там швидко одяг сірий, засмальцьований фартух; потім перейшов до приміщення заводської партійної організації — воно містилося тут же поруч, у бараці, спеціально збудованому для цієї цілі на громадських засадах. Затримався перед дверима з таблицею; ще раз протяг долоню по своєму неголеному обличчю, пригладив проріджене волосся і ніби для подолання всіх своїх слабостей — двічі застукав енергійно.

— Заходьте — гукнув бас.

Францішек увійшов. З-за письмового стола підвівся опасистий чоловік з добродушним обличчям; мав землистий колір обличчя людини, хронічно недоживленої, буває в закнутих приміщеннях і вдихає великі кількості перетравленого цигаркового диму; обвислі щоки і очі, почервонілі в наслідок вічного недосягання; такі обличчя здебільшого мають всі ті люди, яким довірено піклування над душами інших. Простяг руку; тяжку і порослу волоссям, але теплу і дружню в потиску.

— Сідай, — сказав. А коли Францішек уже сів, запитав: — Ну, що доброго в тебе?

— Доброго? — повторив Францішек. На мить це питання здалося йому кпинами; однак потім поглянув на змучене, добре обличчя свого секретаря і кошмар ночі раптом здався йому нереальним; мало — смішним. «Але це все дурниці», — подумав. Відіхнув з полегшенням: «Тепер нарешті договорюся з людиною». Усміхнувся вперше після багатьох годин. — Сталося таке мале непорозуміння, — сказав. — Ідеться про те, що...

Хтось застукав у двері. Секретар затримав Францішка рухом руки.

— Хвилинку... Заходьте.

Увійшов молоденький хлопець з дитячим ще обличчям та чарівно наїжаченою чуприною. Побачив Францішка і переступив з ноги на ногу, ніби хотів відійти.

— Заходьте, Блізнячку, — сердечно сказав перший секретар, а його важка рука зробила при цьому круглий жест. — Заходьте ближче, до лиха, і сідайте... — Присунув йому крісло і поглянув на хлопця з симпатією. — Чи вас там, у Зе-ем-пе, навчають бути панночкою, чи як? Сідайте та говоріть сміливо, понашому, по-робітничому...

Зе-ем-півець Блізнячек сів. Поглянув коротко на Францішка, потім повів погляд на носки своїх черевиків і приглядався до них з нечуванним зосередженням. Довгий час тривала мовчанка.

За стінами, ніби телеграфні дроти на одну й ту саму протяжну ноту, монотонно муркотіли варстатні машини.

— Що ж до лиха? — запитав знову секретар. Плеснув долонею по столі. — Говорите нарешті, чи ні?

— Я хотів би з вами в чотири очі, — промимрив Блізнячек. Секретар покрутив головою.

— Це старий товариш, — сказав урочисто. — Можете при ньому оповідати все.

Блізнячек поглянув на Францішка блакитними очами, потряс непокірною чуприною і промовив чітко:

— Ідеться про те, що Баневич і Маєвська — ви ж знаєте.

Секретар скам'янів. Його обличчя несподівано здригнулося. Нахилився до нього.

— Неправда, — сказав хрипло.

— Так.

Ударив кулаком об стіл, аж усе застогнало.

— Не можливе.

Блізнячек підвів на нього погляд своїх чистих, блакитних очей.

— Напевно.

— Звідки знаєте?

— Я бачив.

— Адже... Маєвська має чоловіка, дитину.

Блізнячек посміхнувся тріумфуюче.

— Отож, — сказав, — отож.

— Ви бачили?

— Так, — сказав Блізнячек, — Вони не мають помешкання, отже знаєте. Вчора, після закінчення роботи, в магазині — я сам бачив.

— Чи говорили щонебудь?

— Так. Це значить, Маєвська говорила до Баневича, що не кохає свого чоловіка, але не може розійтися з ним, бо він важко хворий на туберкульозу і хтось мусить ним піклуватися. А він, Баневич, говорив їй, що не має помешкання. І казав, що йому це дуже не подобається.

— Не подобається йому? — голос секретаря прозвучав ніби відгомін.

— Ні.

Секретар потер лисіюче чоло і облизав уста. Згорбився: був подібний до людини, якій відібрано найсвятішу річ.

— Щось подібного, — сказав, і його гучний бас залунав як шепіт старої людини. — В магазині, після роботи... А ви, Блізнячек, що робили після закінчення роботи?

Блізнячек підвів голову.

— Я вів розмову, лекцію, — сказав він, — «Кохання в житті

радянської людини». Я замінявся щодо черги з Пляскотою, він замість мене мав учора «Ліс у житті комсомольця».

— У магазині, після роботи, — повторив секретар, не вірячи власним вухам. — Баневич, наш товариш... — Знову грюкнув кулаком об стіл: Францішек та Блізнячек аж підскачили. — І тут, на терені праці! — заревів. Вискочив з-поза письмового стола, підбіг до Блізнячека з простягнутою рукою. — Дякую вам від імени організації, — сказав, стрясаючи його. — Хлопче, батьківщина вам цього не забуде. Чесьць!

Блізнячек встав і пішов виструнченим кроком до дверей. Там зупинився на одну мить; підніс лівий п'ястук вгору. «Звідки я це знаю? — подумав раптом Францішек. — Звідки я це знаю?»

— Привіт праці! — сказав голосно Блізнячек.

— Привіт праці! — тим самим тоном, і так само піднісши п'ястук, відповів секретар, а Францішек знову подумав майже з боєм: «Звідки я це знаю?»

Блізнячек закрив за собою двері і, твердо стукаючи закаблуками, пішов по коридору. Секретар сидів якийсь час непорушно, а його очі були порожні та сліпі. Потім повів їх на Францішка; мовчав; потім його зіниці знову виповнило світло.

— Бачиш, — сказав утомленим голосом. — Людина сидить тут за письмовим столом, і ніби нічого, а де не глянеш — чатує ворог... — Забарабанив бездарними пальцями по скляній дошці стола. — Треба бути пильним, — сказав. — Треба бути постійно пильним, Францішку. Люди в нас мало вироблені; відхилиються, піддаються підшептам, легко заламлюються... Такий Баневич. Ми послали його на агітаційну акцію серед гірників — виконав завдання. На акцію лому — виконав. На розчищенні руїн Варшави був найкращим, навіть грамоту дістав. У самодіяльному гуртку працює як сатана: танцює, співає, театралить — дехто навіть твердить, що в нього серйозний талант. Подивися, подумаєш — золото не товариш. А тут раптом — бух.

Знову закрив обличчя долонями. Його уста опустилися жалісно. «Я не повинен перешкоджати йому в таку пору», — подумав Францішек. Однак, ковтнувши слину, сказав:

— Слухай, вже мушу бігти до своєї роботи, мене не було від ранку. Те все, про що хочу тобі розповісти, триватиме не більше п'яти хвилин. Отож вчора, коли я повертався додому після зборів у районі, я зустрів свого старого приятеля, разом з яким ми товклися в лісі. До речі, кажу тобі, прекрасна людина, заступник нашого командира; тепер директор будівельного тресту, десь на провінції... — Перервав на хвилину і важко зідхнув. — Отож було так: гора з горою, а людина з людиною і так далі... Ми зайшли у малий ресторанчик, щоб згадати давні часи, і, немає чого затаювати, я підхмелився. Потім ми розійшлися...

Хтось застукав у двері і Францішек перервав.

— Заходьте, — сказав секретар.

Двері незначно відхилилися; хтось заглянув до середини, а, побачивши, що секретар не сам, хотів відступити, але той повторив:

— Алеж заходьте, заходьте.

Малий, щуплий пан з пишною сивючою головою та нервозними руками ввійшов усередину.

— Слухаю вас, громадянине Яржембовський, — сказав секретар. — Не бентежтеся, сідайте.

Достойний пан сів, поклавши свої нервозні руки на коліна. Штучне світло неонові лампи поблискувало на його сивому волоссі.

— Що скажете, громадянине Яржембовський? — запитав секретар. Глянув на Францішка і ляснув долонею по чолі. — Але ж ви не знайомі, правда. Наш новий головний бухгалтер, громадянин Яржембовський; товариш Ковальський, заступник начальника технічного контролю. Громадянин Яржембовський наш новий працівник — пояснив Францішкові. — Безпартійний активіст. Вестиме в нас у рамках громадської діяльності співочий гурток.

— Так точно, — підхопив пан Яржембовський. Посміхнувся до Францішка. — Може, ви, пане, також будете ласкаві?

— Що?

— Може, ласкавий пане, зволите належати і співати?

— Я? — здивувався Францішек.

— Алеж самозрозуміло. Що ж дивне бачити, ласкавий пане, в цьому? — сказав Яржембовський з легкою образою в голосі. — Яким голосом зволите диспонувати, ласкавий пане? Баритон? Тенор? Мабуть, баритон; на баса, дорогий пане, прошу вибачити, що мимоволі вражу вас, ви не виглядаєте. Сьогодні після праці маємо першу репетицію — «Марш ентузіястів». Отже?

— Може, при нагоді, — бовкнув Францішек. Яржембовський достойно схилив свою сиву голову. — Чекатиму на ласкаву відповідь, — додав.

Секретар запитав:

— Ну, що там у вас доброго, громадянине Яржембовський? Гримніть сміливо; по-нашому, по-робітничому.

— Алеж, ласкавий пане, — сказав радісним голосом Яржембовський: при цьому зашарівся з задоволення. — Це для мене безсумнівна честь, маю на думці ваше ласкаве зформулювання «по-нашому»; але бачите, дорогий пане, — соромливо опустив очі, — я, на жаль, тобто не з переконання, але, що так скажу, ласкавий пане, ... ви розумієте... не вибираємо ж ні матери, ні батьківщини... я колишній поміщик. Але, значить, уже від дитинства з поступовими тенденціями, головне лівиця, але... — він пишним жестом розклав руки.

— Ну, отже, — сказав секретар. — Що там чувати?

Яржембовський сплів свої нервозні долоні, які здавалося, вели самотійне життя, аж вони хряснули, і ляснув губами.

— Отож, — сказав пригнобленим голосом. — Про це й ідеться, що нічого доброго. Ласкавий пане, ви зволите зрозуміти мене добре, бож це справа не легка для моєї совісти; мені жахливо прикро, але з другого боку... дорогий пане, ви мене зрозумієте, маючи переважку ситуацію... обов'язок поляка лівих поглядів..

— Сміливо, сміливо.

— Пакунок, — рубонув Яржембовський.

— Який пакунок?

— Маліновська, ця з бухгалтерії. Тобто з мого відділу, — доповнив скромно Яржембовський, знову пишно порушивши голову.

— Ну, що це?

— Ви, ласкавий пане, зволили поцілити, що так скажу, в суть справи. Отож: ну, що це?

— Не розумію.

Яржембовський ударився в груди.

— Я винен, дорогий пане, я винен. Очевидно я не зумів висловити свою думку задовільно ясно. Маліновська з бухгалтерії дістала пакунок.

— Звідки?

Яржембовський став навшпиньки. Звів руки вгору, ніби посилався на незліченну юрбу свідків.

— У тому й заковика, — сказав металічним голосом. — З Заходу.

— З За-хо-ду?

— З Заходу. А втім вона з цим не ховається. Сама сказала мені. Навіть почастивала мене цигаркою, яку я дозволив собі прийняти з огляду на добро справи... — Посягнув до горішньої кишені камізельки, витяг звідти цигарку і поклав її перед секретарем. — Будь ласка, оце вона.

Дивилися одну мить один на одного, пронизуючи взаємно поглядами. Після цього секретар свиснув.

— Ось як стоїть справа.

— Ану, якраз так.

Запанувала глибока мовчанка. Годинник втомлююче цокав на стіні. Десь у монтажному цеху випробовували сильний мотор, пустивши його на повні обороти; рев на мить притихав, щоб після цього вдертися під череп пронизливим вереском.

— Пакунок, — сказав замислено секретар. Делікатно, пучечками пальців підніс цигарку до очей та оглянув її з усіх боків; обертав, потім понюхав і, похитуючи головою, відклав на бік.

— Цигарка, — сказав, — а дідько його знає, що це. Завжди так починається; цигарки, пакунки, панчохи, ф'ю бздини, а потім виявляється...

Раптом замовк, а його обличчя затужавіло так, ніби за хвилину мала впасти з його уст могутня та нова думка, єдина у своїй формі та вислові. Яржембовський завмер чутко, а Францішкові, який дивився на нього збоку, здавалося, що тіло того закам'яніло. Запанувала смертельна, густа тиша; здавалося, що навіть годинник б'є повільніше.

— Дякую вам, Яржембовський, — хрипким голосом сказав по довший павзі секретар. — Наша організація замислиться над цією справою.

Встав.

— Дякую, — додав. Міцно потиснув його руку; а коли той уже поніс свою пишну голову в напрямі дверей, секретар ще раз повторив: — Дякую вам, громадянине.

— Алеж, але — нагадав собі Яржембовський. Звернувся до Францішка: — Як з нашим гуртком?

Францішек затис щелепи.

— Потім побачимо, — сказав.

— Дякую, — крикнув секретар. Присунув своє крісло ближче до Францішка, поклепав його коліно. — І що ти на це?

Францішек здвигнув плечима.

— Не знаю. Багато людей дістає пакунки звідти.

Секретар посміхнувся глумливо.

— Пакунки, — повторив. Нахилився, знизив голос до шепоту: — Ти їх не знаєш.

— Кого — їх?

— Їх!

— Адже ці пакунки, мабуть, контрольовані, до біса?

Усмішка вищости не сходила з обличчя тамтого.

— Не знаєш їх, і кінець... — сказав. — Ну, а що доброго в тебе? Ти казав, що з акцією тобі не виходить.

— З жадною акцією, — сказав з люттю Францішек. — Вчора затримали мене в комісаріяті, розумієш?

— Тебе в комісаріяті?

— Так, мене.

— Чому?

Францішек раптом встав.

— Стухай, Яне, — сказав. Поклав руку на його плече. — Ти знаєш мене і я, мабуть, не потребую говорити, ким я є і що думаю, і чому в партії. Але вчора я жахливо напився... Пройшов кілька кроків, потім повернув своє обличчя в бік того. — Вчора я образив партію — сказав дерев'яним голосом.

— Ти?

— Я.

— Чоловіче... — насилу промовив секретар. — Чоловіче, що ти казав?

— Я сказав, — відповів Францішек, дивлячися на стіну, — що маю це все десь. Говорив я також щось багато гірше; але навіть вони там, у міліції, соромилися повторити мені. А я сам не пам'ятаю. Була в мене така мить запаморочення в гніві; і все, що саме в ту мить я сказав, вилетіло мені з голови; попросту порожнеча.

— Чоловіче, чоловіче, — насилу говорив секретар. — Що ж ти найкраще вчинив?.. В якому комісаріяті це було?

— У сорок другому.

— Ах, — сказав секретар з раптовим полегшенням. — А щоб тебе, братику, всі чорти схопили, маєш щастя. Зараз подзвонимо туди; я ж маю там знайомого колегу, може, вдасться все полагодити.

Взяв слухальце; Францішек затримав його руку.

— Ні, — сказав. — Адже не про це йдеться, Яне.

— Отже?

— Я не хочу цим способом полагоджувати цієї справи, Яне. Там усе запротокольоване; там чорним на білому стоїть, що я ворог, розумієш? — Похитав головою: — Це все треба полагодити інакше. Я не можу в цю мить повірити самому собі. Це мусить розглянути партія.

— Партія?

— Так. Люди, наші товариші, мусять визнати за мною рацію, розумієш? Люди мусять сказати мені, що вірять у мене так, як вірили досі. І що мое місце тут. Завтра збори: постав цю справу на порядок денний. Слухай, я маю сина, дорослого сина, який у партії. Мої діти мусять вірити мені. Їм ніхто не може сказати: «Твій батько — це такий фертик, що говорить щось інше, а щось інше думає...» Якщо я навіть сказав щось таке, то сам не розумію, як це сталося. Я цього не думаю. Я ніколи так не думав, інакше я не стояв би тут, перед тобою. Єдність думки, слова і чину; це те, що творить людину. Так я розумію вірність і людину... Чи розумієш мене, Яне?

— Розумію, напевно розумію, — підтвердив той. Дивився у вікно, через шибки сочило нужденне світло дня, борючися тут, у кімнаті, з гістєричним дрижанням неонові лампи. Секретар охопив голову руками. — Що за холерний день сьогодні, — сказав. — Насамперед ти, потім Баневич з Маєвською, потім цей пакунок... Поглянеш зверху, ніби пакунок, аякже.

І запльомбований, і запечатаний, і проконтрольований; подумав би ще хто, що це правда. А тут, брате, чорт один знає, що з цього може виникнути... — Подивився важким поглядом на Францішка. — Чоловіче, — сказав люто, — чи я маю мало клопотів? Ну, скажи сам і визнай мені рацію. То Баневич, то пакунок, то інше стерво, а нехай це чорти... — Тарабанив пальцями по столу; в цехах знову зростав та затихав жахливий рев моторів. — І пощо ти розбовкувався?

Францішек раптом задерев'янів, ніби з усіх боків його обклали льодом.

— Що ти сказав? — вихаркав.

— І по що ти розбовкувався? — тяг далі секретар, дивлячися на залорошені шиби. — Ти, брате, призадумайся: ти є партійним товаришем — є, маєш патрійний квиток — маєш, маєш посаду — маєш; отож, до біса, поведься як партійний товариш. А ти, замість цього, відразу на повний голос: «Вірю, не вірю, маю десь...» А хто, до холери, питає тебе про це?

Відсунувся в останню хвилину; важке преспап'є з бронзи пролетіло тут же, біль його обличчя. Тріснула шиба; рев моторів вторгнувся свіжою, міцною хвилею.

— Каналія, — засичав Францішек. Наблизився до нього, протягаючи розчепірені пальці. — Це ти? Перший секретар? Ти таке говориш. Я тебе... Я завтра... на зборах... усім...

Йшов уже до дверей через червоний, палаючий туман.

— Францішку, — крикнув той. — Францішку, адже я нічого...

При дверях розминувся з зе-ем-півцем Блізнячком.

(Далі в наст. числі)

НЕДРУКОВАНІ ПЕРЕКЛАДИ ЮРІЯ КЛЕНА

АЛЬБЕР САМЕН (1859-1900)

ОСІНЬ

(Automne)

Повільно ми йдемо. Давно знайома путь.
За нами вірний пес. І осінь тиховода,
Вже знемагаючи, в алеї кров'ю сходить.
Жінки в жалобі там, на обрії, бредуть.

Неначе б у дворі шпиталів та в'язниць,
В повітрі тихий сум, розлитий у природі,
І кожен жовтий лист — бо вже пора надходить —
Мов спогад золотий, з дерев злітає ниць.

І тиша навкруги... О, серце, що горіло,
В мандрівці стомлене для інших снів дозріло:
Спочить би в гавані, куди ми всі спішим.

Але в цей вечір ліс — весь потонув у сумі,
І за минуле ми так тихо у задумі
Розмови ведемо, — під небом, що як дим, —

Мов згадуем дитя, що вмерло молодим...

ПЕРСІ В. ШЕЛЛІ

СТАНСИ

(Stanzas)

Вечірні хмари вже останнє світло п'ють.
Йди! У сяйві місячнім долина гасне.
Йди, бо швидко вітри темряву женуть,
І північ саваном одягне небо ясне.

Не жди, бо все кричить: іди! Минувся час.
Сльозам не зворушить холодне серце друга:
В очах вогонь колишнього кохання згас.
Вертайсь туди, де ждуть тебе самотність, туга.

Вертайсь в порожній дім і нишком сльози лий
На вогнище покинуте, бо скрізь пустиня.
І там злетить на тебе тіней легкий рій,
Сплете безрадісного смутку павутиння.

У ніг твоїх весняні квіти розцвітуть.
Кружлятиме осіннє листя над тобою:
Як ранки ясні в північ променів не шлють,
Так не знайде душа твоя ніде спокою.

Південні тіні хмар знайдуть спочинок свій;
Стомившись, спочивають вітри, місяць ясний;
На невгамовне море сходить супокій;
Усе, що тужить, затихає своєчасно.

А ти знайдеш лише в могилі забуття.
Поки кохатимеш цей степ, садок і хату
Двох голосів музика злита все життя
Не перестане в спогадах твоїх лунати.

РАЙНЕР МАРІЯ РІЛЬКЕ

ВПРАВА НА ФОРТЕП'ЯНИ

(Übung am Klavier)

Бринять джмелі. Полудня втома — п'яна.
Вдихнувши сукні свіжість, гомінка,
вона у вправу вклала фортеп'яну
палку тугу за дійсністю, яка
прийде сьогодні, завтра, чи вже, може,
прийшла й не об'явилась ще. Та впав
їй раптом в очі парк: скарби він множив
і за вікном, розпечений, буяв.
Урвала гру і виглянула, руки
схрестила, довгий забагла роман
читати і ясиновий дурман,
що драгував, відсунула з розпуки.

СТЕФАН ГЕОРГЕ

НЕ ПІЗНАВ

(Die Verkennung)

В печалі учень день і ніч чекав
На тій горі, де в небо Пан піднявся:
«Так в розпачі Ти вірних покидаєш?
Красою вдягнений, забув за землю?
Вже Твого голосу я не почую?
Не поцілую ніг і край одежі?
Благаю: Знак подай! А Ти мовчиш».
І ось гряде шляхом якийсь чужинець:
«О, що за біль в лиці твоїм палає?
Скажи! Бо сам займусь, як не згашу».
«Залиш нещасного!... дарма втішаєш.
Шукаю Пана, що мене покинув».
І зник чужий... Впав учень на коліна
І скрикнув голосно, бо дивне сяйво
Лишилось на піску, де Той стояв.
Сліпий від болю, від надії хворий,
Він не пізнав: то був Господь і зник.

ЕМАНУІЛ РАЙС: ПРИСМЕРК ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

(З а к і н ч е н н я)

7

У недавній розмові зі мною відомий славіст професор Ж. Трен цікаво сформулював ставлення сучасної людини до комунізму, поділивши всіх людей (не тільки інтелігентів) на дві категорії: “les vaccinés” (ті, що отримали запобіжне щеплення) і “les non-vaccinés”. “Le vacciné” — яких не притримувався б поглядів і як не склалася б його доля — не переступить ні в якому випадку визначену межу — ту, іноді ледве помітну лінію, за якою починається співдія з партією.

Навпаки, “les non-vaccinés”, навіть якщо він ставиться до комунізму вороже, і навіть коли темпераментом, світоглядом та інтересами він з партією не згідний, лишається вразливим на впливи угодовських і партійних токсинів, він перед ними беззброєний і часто, сам собі в цьому не даючи відповіді, попадає в їхні гостинні сіті, а згодом побачить, що вже запізно.

Найсильнішою вакциною проти комунізму є, звичайно, практичний досвід на власній шкурі з перебування під його владою. Кожному з нас відомі випадки добродушних інтелігентів, які, ані трохи не вагаючись, переїхали жити до «соціалістичної батьківщини», дєручи іноді з демонстративним невдоволенням свій демократичний паспорт.

Звичайно, по кількох роках, а інколи навіть і місяцях вони починають бомбардувати своїх родичів, які залишилися в «капіталістичному пеклі», а також друзів і знайомих, і то з плачем, щоб за всяку ціну визволили їх з соціалістичного раю.

Усі пам'ятають, як легкодушно повернулися на батьківщину французькі вірмени, а потім на колінах цілували руки французьким дипломатам, які випадково туди загостили, благаючи допомоги їм повернутися до Франції. Звичайно, ці люди, як тільки їм пощастить дістатися назад у країну «проклятого капіталізму», стають запеклими, іноді занадто лютими ворогами комунізму на те, щоб їх гіркий досвід узгляднювали скептичні чужинці, що ставляться з недовір'ям до всього антикомуністичного.

Подібне трапилося мені з однією знайомою жінкою, яка кілька років прожила в Польщі, де режим відносно ліберальніший, ніж в

СРСР, при зустрічі на відвідинах в одного французького інтелігента, «як і годиться у вихованому товаристві», комунізуючого, але добродушного, безневинного і скоріше недалекого. Вона кинулася на нього мало що не з кулаками, репетуючи, що він «убивник». Але вона забула, що перед своїм поверненням до Польщі на мої й моїх приятелів перестороги про загрозу небезпеки сама послугоувалася обвинуваченнями: чи часом ми не підкуплені американськими капіталістами, щоб зводити наклеп на соціалістичний устрій.

Є й інші форми щеплення, слабші, але не менше ефективні. Всі вони ведуть до того, щоб у людини «відкрилися очі», щоб вона відчула справжню природу комуністичної дійсності, її справжній стиль, прикритий соціалістичною поволокою. Наприклад, Бердяєв уважав, що єдина можливість перемогти комунізм — це ввести його всюди, бо люди й так не повірять у жорстоку правду про нього, не випробувавши його на власній шкурі. Про Москву говориться, що вона сльозам не вірить, однак про Париж, Вашингтон чи Вальпараїсо треба б сказати, що вони не вірять ні крові, ні смерті, ні білим бризкам мозку з чужого розщепленого черепа. Деякі спостерігачі раптово стихійну реакцію бразилійського народу, який за одну ніч змів з лиця землі владу комунізуючого мільярдера Гулярта, пояснюють тим, що майже всі вже встигли реально відчутти, «з чим це їсться», через необережність звиклого до легких успіхів диктатора, до того ж упевненого в допомозі і комуністичного бльоку, і США.

Цим саме, на мій погляд, і пояснюється відносна відпорність або тяжкопроникливість населення Німеччини чи Туреччини для комунізму — він до них фізично занадто близький. І навпаки, успіх комунізму у Франції, Англії чи США пояснюють, хоч і помилково, але міцною певністю, що з вигідної віддалі можна безпечно гратися з вогнем. Та коли Авгієві стайні комунізму відчиняться, як відчинилися вони після упадку гітлеризму, і весь світ наочно переконається щодо розмірів і глибини поповненого зла, то... в якому становищі повсюдно опиниться інтелігенція, яка всюди і завжди була головним провідником і носієм комунізму? Звичайно, у першу чергу це відіб'ється в її власному середовищі. Інтелігенцію чекає найболючіша, безмежна своїми наслідками внутрішня криза. Все таки, без огляду на моду і вигоди, серед інтелігенції є чимало чесних, порядних людей, які щиро бажають добра, хоч ідуть на шнурку комунізму через свою наївність, необачність, легкодущність, так би мовити, чередою, щоб «бути такими, як усі». Як ці люди побачать правду — правду дійсних оводів підставової своєї настанови, і то здоровим розумом, у противагу «вірі», коли вони переконаються, що, замість дії розуму, вони опинилися на гачку смішного й несерйозного легковір'я, — відбудеться неймовірне потрясення мозків інтелігенції.

Щоб накреслити хоч приблизну картину розмірів цього потрясення, пригадаю свою розмову перед кількома роками з одним з видатніших фізиків Сорбонни. На всі наведені мною факти, які спростову-

ють його уявлення про СРСР як держави справедливості і достатку, з яких було багато цілковито незаперечних (наприклад, статистичні дані, опубліковані самою такою більшовицькою владою і т. п.), він мені відповів: «Все одно ви мені не зможете довести і я ніколи не повірю, що в СРСР погано. Таж там все базується на розумі. Як же ж ви хочете в мене вмовити, що розумне погане? Адже протилежність розуму — глупота. Значить, ви мені пропонуєте, щоб я дав перевагу божевілля над розумом».

Звісно, вони не завжди потрапляють формулювати свої думки з такою гостротою. Я таки не можу забути обурливого, непохитно впевненого в своїй непомильності опонента, коли він мені скандував: «! opposé de la raison c'est la folie». Тим не менше кожному неупередженому ясно, як безмежно глибоко цей фізик помиляється, як він далекий від правди. Певна річ, можна б йому доводити, як далекий невротичний марксистський фетишизм і гнучкопийне пристосування від мінімально сумлінного ставлення до елементарної розсудливості. Можна б навіть звернути увагу на відстань, яка завжди відділяє логічні схеми від справжньої дійсності, в чому він напевно міг переконатися і в своїх лабораторних працях з фізики. Але я вважав краще замовкнути і відійти. Передо мною була стіна, яку все одно мої слабкі слова не були спроможні пробити, особливо тому, що вся моя істота повинна була б бути йому підозрілою, як відступника, який не міг погодитися з чесною марксистською владою, мало що не дезертира «справи працюючих». На те, щоб пробити цю стіну, потрібні якісь колосальні, радикальні подвиги, не меншого масштабу, ніж події 1917 року. Потрібне щось таке, що знає населення поневолених комунізмом країн, щоб воно дійшло до збаламученої, несерйозної і недовірливої свідомості сильних цього світу нашої епохи — тобто інтелігенції. Коли ж вона сама переконається в помилковості й необґрунтованості самих підстав її існування, покарання її власного сумління буде страшнішим від якихнебудь зовнішніх загроз.

Кара невідклично наступить, і то з-зовні. Історія жорстока й нескильна до поблажливості, з урахуванням «полегшуючих обставин» за злочин. Що тоді скаже загнаний до колгоспів селянин, позбавлений прав і виснажений злиднями робітник, та мати, сини якої закатовані в концтаборах на доноси активістів? Тоді інтелігенції загрожуватиме такий розгром, якого історія ще не пам'ятає! Борони Боже, ми його не тільки що не бажаємо, а навпаки, у відчаї заздальгеді журимося його грізними наслідками. Не тільки тому, що потерплять і невинні, але й тому, що вся висока культура світу є для нас змістом і смыслом нашого життя, бо задля чого тоді варто буде жити на світі, як вона опиниться в смертельній небезпеці?

Так, комунізм уже самою своєю появою зігнав культуру над прірву. Їй загрожує загибель. Доля культури в тих країнах, де комунізм захопив владу, досить красномовно говорить про те, що саме

їй загрожує, якби йому пощастило закріпитися на достатньо широкому просторі, щоб уже ніколи не боятися опору. Адже тоді не було б навіть потреби в зберіганні «пристойної» поведінки перед комуністами й інтелігенцією вільних країн — єдиного, що ще перешкоджає комуністам розраховатися по-своєму з останніми рештками невисної їм «буржуазної» тобто незалежної від партійної лінії культури. Пощо тоді треба буде передруковувати хоча б тих кілька віршів з «Соняшних клярнетів» Тичини або з «Будівель» Бажана, які зараз все таки ще зустрічаємо на перших сторінках радянських видань? Якщо тоді ще взагалі друкували б вірші, то тільки як славолюбів партії, активістам, Ленінові, Сталінові; Бог знає ще яким майбутнім «вождям» тощо. Таж усе решта, вся краса, багатство, різноманітність і таємниця світу для більшовиків — тільки осоружні «пережитки» зненавидженого минулого. Соромитися вже не було б кого.

Однак і у випадку розгрому комунізму небезпека не буде менша. Безхребетну, морально негідну й фальшиву змістом культуру в особах її представників та діячів (інтелігентів) неодмінно потягнуть до відповідальності. Вони мусять відповісти за зраду свого призначення, за те, що вони віддали першість своїм особистим інтересам, замість чистоти і щирості своєї справи. В історичному аспекті така зрада непокараною залишитися не може. Якщо прикро робиться від написаних (або тільки підписаних) на наказ партії віршів Тичини чи Бажана, то ми все таки розуміємо їх становище, бо їм можуть закинути відмову послуху, і тому ми схильні до деякої поблажливості. Не всім бути героями, як Зеров або Хвильовий. І наше серце занепокоєне цими зфабрикованими в партійних канцеляріях підробками.

Наскільки ж більший і страшніший гріх високопоставлених панів, які у вільному світі користуються не тільки свободою, але й необмеженими привілеями? Чим можна виправдати поведінку таких панів, як Пікассо, Чарлі Чаплін або Рассел? Їхня підстаршинська вдова не лише що сама себе відшмагала, але ще й добровільно, без якогонебудь примусу. Наслідок такий, що все, що вони написали до вподоби партії, — мертва псевдокультура, наклеп на культуру, засуджене на зникнення й знищення разом з негідними носіями такої культури. Тільки... чи ми можемо вимагати від народних мас майбутнього, щоб вони у справедливому своєму гніві відрізняли не тільки винного від чесного, але й справжню культуру від марксистської фальшивки?

Але як тут можна врятуватися від масової загибелі всього тільки за зовнішніми невизначеними ознаками? Візьмім для прикладу творчість двох осіб, які, не зважаючи на їхнє рабське угодовство щодо сильних світу цього, не затратили решток свого таланту. Якщо більшість віршів Брехта, написаних після його першого, ще експресіоністичного збірника "Hauspostille" така сама халтура, як злободенні агітки Маяковського, написані на замовлення партії, то все ж таки

між його театральними п'єсами трапляються й справжні, як, наприклад, "Der gute Mensch aus Szechuan".

Сила цієї п'єси — в сумнівах щодо правдивості божественного світопорядку, які виникають у свідомості чи не кожної людини, на виключному (при усуненні всіх позитивних цінностей світобудови) використанні яких і побудовано революційний світогляд. Але поскільки такі сумніви реальні, побудована на них Брехтова п'єса насправді мистецький твір. Значення його в тому, що світ побудований так, що навіть коли якась людина і хоче бути щиро доброю, то з того нічого не виходить — і іншим з того немає користи, і сама вона гине. Зла, страждань і злиднів на світі так безмежно багато, що одна людина не в силі вичерпати навіть малу їх пайку. На те, щоб могли існувати, людина змушена піти на компроміс із злом. Не кажучи вже про те, що тут питання про силу людської особистості, що людина може і повинна боротися з злом і з слабкістю у першу чергу в собі самій, а це відкриває перед нею звичайно нові перспективи, які уможливають доцільну дію. Брехт, будучи матеріялістом, жив і писав так, ніби внутрішнього духового життя й не було, і при тому питання, які автор заторкує, тим не менше реальні.

Ця п'єса — заклик до божества, зробити заселений нами світ менше жахливим, прийняти на себе частку в нашій спільній біді й труднощах, а не тільки вимагати й наказувати.

Це все метафізика, не така вже висока, — трохи понад рівень провінційних церковно-приходських брошурок, але ми не будемо занадто вимогливі. Проте треба сказати, що все таки поставлення справжньої, життєво реальної проблеми зробило цю Брехтову п'єсу гарною.

Добрий також його порівняно ранній "Dreigroschenroman", побудований на варіаціях на тему знаменитої п'єси англійського письменника 18 сторіччя Джона Г'єя. Тут автор тонко грає на тотожності капіталізму з злочином, ніколи не називаючи речей своїми іменами і не ставлячи крапок над і. В книжці панує моторошна, фантастична атмосфера, де людство безнадійно застрягло в егоїзмі, без найменших проблисків добра і світла. Створюється переконалива картина світового зла, не тенденційна своїм спрямуванням, поскільки автор стримується від некорисної вказівки у любому партії напрямі. З цієї книжки можна зробити висновок, що капіталізм — найстрашніший із злочинів, так би мовити, «злочин злочинів»; а можна й обережніше (і правдивіше), відповідно до глибин авторської душі, просто відчутти жах перед невидимим для простого ока злом, що звідусюди дихає на нас, з усіх ущелин, непомітно огортаючи нас своєю льодовою атмосферою усюди наявного бруду, який обполіскує наш трухлявий світ, як хаотичний океан буремної ночі.

Але в більшості своїх творів, як у прозі, так і у віршах, як для театру, так і для читання, Брехт нестерпно й безсумлінно тенденційний. Таким чином він попсував навіть сюжет старовинної класичної

китайської п'єси, перенісши її дію чомусь на Кавказ (батьківщину Сталіна?) “Der kaukasische Kreidekreis”. У цій п'єсі, грубо згвалтувавши сюжетну пряжу чудової китайської п'єси, яка оспівує материнську любов та незламність духа в горі, Брехт взагалі твердить, що всі «багаті — беки, а всі бідні — цяці, і що неграмотний суддя „з народу” справедливіший від учених юристів з упривілейованої верстви».

Зрештою, все це ми знали й перед тим, як відкрити книжку. Але цієї грубої, схематичної брехні назбиралося досить, щоб навіть у талановитого Брехта вийшла сюжетно розхитана фальшівка на ходилицях.

Другий приклад — чилійський поет Пабло Неруда. Його надзвичайно високе обдарування не підлягає ніякому сумніву. Правдоподібно, він вступив до партії (або тільки до неї прив'язався як неутраліст — у цьому питанні трудно добитися правди) навмисне, не вірячи взагалі в її вчення або знаючи про її злочини, — і на тому він не прорахувався. Він має в банку «сталінську премію», яка забезпечує йому беззлиденне існування, а велетенський реклямовий брязкіт, зчинений на його користь кутюю на всі ноги партією, забезпечує йому немалі допоміжні заробітки, хоч би й звичайними гонорарами за вірші. На побережжі Тихого океану він має віллу, в якій живе, користуючись прихильністю чилійського уряду та міжнародних літературних кіл. Та ми не заздрісні. Бож рідко трапляється, щоб насправді доброму поетові вдалося забезпечити своє існування так, щоб могти без перешкод віддатися своїй творчості; ми тільки радіємо, що Неруда спроможний весь день, не йдучи нікуди на заробітки і не турбуючись ні про що, працювати над своїми поезіями. Без цього ми і не мали б чудових “Odas elementales” або ще величнішого “Memorial de la Isla Negra”.

Але партія нічого не дає задурно. Неруді, на угоду партії, довелося зіпсувати весь свій об'ємистий твір “Canto general” нікчемною тенденційною балаканиною, де її куди більше, ніж справжньої поезії про близьку його душі дику й своєрідну природу тихоокеанського побережжя. Він не вільний від партійних обов'язків і в своїх прекрасних пізніших книжках. Звичайно, навчений гірким досвідом неуспіху свого “Canto general”, не зважаючи ні на що, відзначеного й безсторонньою критикою, він все ж таки, хоча і зрідка і в малих дозах, то вилає США, то похвалять Леніна або покаже ще якийсь партійний козир, але все таки з турботою про те, щоб більше вже своїх книжок не псувати. Поруч з віршами про Леніна та іншими, звичайно поетично бездарними, він почав писати гідні подиву гімни красі природи й радості життя, які не помруть.

Отож ясно, коли читати його твори, що все, написане ним на вимогу партії, мертве й нудне, а все, що походить з глибини його душі, прекрасне й геніяльне, і тільки можна пожаліти, що його змушують платити такий великий викуп.

На наведених двох прикладах легко простежити згубний вплив

партійних вказівок на творчість справжніх мистців, хоча б на тому одному, що, живучи за межами досяжності «органів», їм ніхто не може заборонити, поруч з партійною халтурою, віддаватися й справжній творчості. Цікаво відзначити, що, переселившись до східньої зони Німеччини, окупованої компартією, Брехт не написав більше нічого, навіть посередньо пристойного. Скільки ж знайдеться людей у хвилину розплати, здатних відрізнити справжнє від підробленого, вимушене від правдивого? Боюсь, щоб “Der Dreigroschenroman” або “Memorial de la Isla Negra” не зустріла та сама доля, що й створену їх авторами осоружну халтуру.

Про те, що інтелігенція втратить свою нинішню керівну роллю, і то безповоротно, навіки, не доводиться навіть і говорити. Та це було б тільки справедливо. Я ж боюся, що на неї посиплються докори, переслідування, ненависть, що «людину-египтологію» схоплять за комір і потягнуть від її саркофагів та змусять замітати вулицю на сміх юрби, яка вчора за його намовою йшла маніфестувати за советизацію Берліну; що охоронець рідкісної й тендітної збірки криптогам, який, між іншим, з такою легководушністю схвалював наругу влади над китайською інтелігенцією, буде незвичними руками збирати урожай, замість загнаних до «комуни» селян; що віольончеліст з квартету сидітиме в тюрмі за вчинки партійної інтелігенції. І не матиме де шукати допомоги чи порятунку.

З вини сучасної інтелігенції нам загрожує варварство. Вона спроможна творити культурні цінності, але не умови, потрібні для їхнього збереження та розвитку. Поширення комунізму на весь світ, на яке вона працює, викликало б страшну катастрофу, яку тільки можна собі уявити — гіршу від атомової загибелі, без огляду на те, що вона привикла думати виключно раціональними й матеріяльними категоріями. Але інтелігенція цього не усвідомлює собі, в чому вона, між іншим, подібна до погорджуваного нею обивателя. Але й попри це вона пособляє руйнувати культуру, так само й посередньо, знижуючи пошану народу до неї й її носіїв. При заслуженому за політичні злочини переслідуванні ботаніка, охоронця тендітних криптогам, які потребують дбайливої і відданої опіки, зруйнується і його колекція; разом з бібліотекарем горітимуть і бібліотеки; через наївність, безтурботність і моральну безвідповідальність інтелігенції ризикує зникнути і її велике діло — культура.

Як ми бачили, дія рятувальної вакцини від впливів радянського проникання залежить всеціло від прикмет, яких інтелігенція не посідає: чуйности до повіїв, позбавлених конкретних окреслень, що не піддаються логічному зформулюванню, та знайомства з конкретним життям, і то не з книжок, а з власного досвіду. Для рятування і культури, і самої інтелігенції треба б її визволити від неї ж таки самої, від її сьогоднішніх безплідних намагань захопити в свої слабкі руки також і владу; привернути їй спокій, відреченням від чужих їй цілей.

зосередженням її уваги на тому, що, до речі, для неї конче: на її творчій праці, в кабінеті, лябораторії, бібліотеці...

Знаючи, що революційна влада неминуче порушить потрібний їй творчий спокій, інтелігенція заметушилася, і її розгубленість загрожує ще збільшити небезпеки, що нависли над нею, над культурою й над нами всіма. Її духовна незрілість, її віками виплекана моральна нестійкість та брак мужности збільшують хаос, що непереможно зростає навколо нас. Але, на жаль, ми не посідаємо влади. Владу має інтелігенція. Ми можемо тільки галасувати, перестерігати, журитися гіркими, але неминучими наслідками баченого зла, яке, одначе, заслонене від очей інтелігенції її багатосотлітньою звичкою до тривалого щастя й ні до чого не зобов'язуючої байдужости.

8

Де вихід? Аж ніяк не в поверненні до старого. А в тому, щоб, врахувавши лекції минулого, йти до майбутнього, за нього боротися. І що найважливіше — не забувати при цьому про вічне. Біблія і Платонова «Республіка» — понадчасові, традиційні джерела політичної мудрости Заходу, що, без огляду на позірні суперечности, доповнюють одне одного.

В такому разі, зауважать мені, треба зберегти керування світом за інтелігенцією. Хто ж, як не вона, є спадкоємцем філософів, яким, за словами Платона, належало керувати республікою? Більше того, тисячолітній досвід двох з-поміж найбільших держав світу — Китаю й Англії — довів, що як раз оце наше знайомство з літературою — найкраща школа для майбутніх керівників державою. Хоч і як відмінні і характер обидвох цих народів, і їх історичні долі, вони мають дві спільні прикмети — велич і міць їхньої державної споруди, вміння загнuzдати історичну долю, система підготовки керівних кадрів держави, шляхом вивчення майже виключно літератури. Як це не було б парадоксальне, бож здавалося, що для майбутнього державного діяча корисніше знайомство з географією, з законодавством або з економікою, а не з віршами і з театральними г'єсами; а ось на перевірці виявляється протилежне, виявляється, що, як казав, здається Черчілл, той, хто розуміє літературу, розуміє все.

Безсумнівний і дуже вагомий історично-політичний успіх і Китаю й Англії цю парадоксальну думку підтверджує. Звичайно, платонівські істини, як і погляди засновників китайської державницької мудрости — Конфуція, Ляо Тсе і Хан-Фей Це — вічні. Тому вони, хоч і викривлено та перекручено висловлюються, дійсні і в сучасному пануванні інтелігенції, хоч це і карикатура на платонівських філософів. Але наше призначення — посилено уподібнюватися Богові, одним з атрибутів якого, за словами старовинного єврейського

релігійного тексту, є «випростовувати криве», тобто, поряд з іншим, безперервно удосконалювати недосконале.

І платонівський філософ, і той юнак, що здобув освіту в Оксфорді або в імператорській академії Пекіну, володіли саме тими якостями, яких бракує сучасному інтелігентові: загальної, цілісної картини усього, картини рухомої і правильної в своїх загальних зарисах, не входячи в жодні деталі. Виховна вартість літератури в тому й полягає, що вона протилежна усякій вузькій спеціалізації. Вона стосується усього і нічого конкретного, і стосується не з старанною і короткозорою методичністю, а з свободою духа, який навчає нас бути свідомими самих себе у своїй мінливості, неспроможності й непередбачуваності.

Давно вже доведено, що вивчення граматики й синтакси клясичних мов старого світу (гебрейської, грецької й латинської) краще тренує здатність до послідовно-логічного думання, ніж будь-яка математика або, наприклад, Декарт. Так само лише вивчення Гомера чи Шекспіра, Таціта або Лі Тай Пе може дати так цінене Фрідріхом Ніцше вміння «бачити в більших масштабах», потрібне для розв'язання найскладніших і найбільших завдань, від яких часто залежить життя і доля цілих поколінь.

Як платонівський філософ, так і випускник Оксфорду чи Пекіну — не спеціалісти, а покликані узагальнювачі даних, що вони мають від спеціалістів, які, до речі, самі рідко коли спроможні оцінювати через свою схильність не бачити лісу за деревами власної спеціальності. Повинна б існувати інстанція, спроможна судити спеціалістів, стоячи понад ними, інакше витворюється хаотичність нашої доби, коли тканина суспільного життя розлітається, бо кожний тягне по нитці у свій бік. Ось таку інстанцію конечно створити чи відтворити.

Інтелігент-мурашка, який порпається в архівному поросі, безпечно корисний, а заглиблений в споглядання галактик астроном на вершці гори — прекрасний. Однак потрібний центр, який пов'язував би до купи нитки, що тягнуться з усіх боків, без якого все розлетиться на мертву купу сміття. Але цей пов'язувальний центр мусів би бути іншої природи, позаспеціальний чи надспеціальний.

Мені ще можуть сказати: якщо література найкраща школа для керівників, то найкращими з керівників були б викладачі цієї школи, наукові спеціалісти з літератури. Без сумніву, спеціаліст з літератури навіное мені менше побоювань, ніж палеонтолог, біомеханік або спеціаліст з термодинаміки. Але й він не вільний від односторонності винятковістю свого постійного занурення в подробиці досліджуваного предмета. Крім того, в нашу добу він загально схильний до відмови якраз від того, що становить силу й красу його дисципліни. Центр тяжіння його інтересів більше не зосереджується на літературі. Література перестала бути самодостатньою ціллю. Вона визнала над собою панівну першість фізико-математичних, так званих

точних наук, які вивчають, як відомо, мертву природу. От і вилазять із шкури сучасні літературознавці, щоб достосувати літературу до звички думання хеміків чи математиків. При цьому вони забувають, що перевага літератури якраз у тому й полягає, що вона вивчає найвищі здібності людської істоти. Кантівську класифікацію наук, яка виходить з математики (найзагальнішого) до соціології (найвужчого), треба б перебудувати на підставі вартости досліджуваного предмета. На першому місці треба б покласти вивчення найвищих цілей та досягнень людини, тобто її духового життя, її стосунку до Божества, знання яких найконечніше для людини, найбільш рятівне, це шляхи до самоствердження у першу чергу.

Повільно спускаючися, ми переходимо до вивчення творчих спроможностей — літератури, мистецтва, історії, права, соціології тощо. Далі переходимо з ділянки духової і душевної до вивчення найвищої сфери буття матерії — матерії живої, тобто до біології. І тільки під кінець, внизу, міститься вивчення матерії мертвої, примітивної, безплідної — мінералогія, фізика, механіка тощо.

В нашу добу, на жаль, відбувається навпаки: історики релігії, філософії та літератури у пошуках і методах звертаються саме до наук про безплідний камінь і морську воду. Вони немов би соромляться вищости творчої людської думки над деякими стихіями порожнього простору. Якщо мінералогія або механіка й корисні, то тільки тому, що, вивчаючи мертву, найближчу до первинного хаосу природу, ми можемо її опанувати — знову ж таки для людини, тобто для кращого розвитку її вищих здібностей, які все визначають та є кінцевою метою. Їх вивчення поза цим було б безглуздя. Застосування грубо механічних і кількісно класифікаційних метод наук про мертву природу до ділянки гуманізму доведе тільки до справжнього безглуздя. З поглиблення того, що в ній найцінніше, історія літератури перетворилася на безлике класифікаторство мистецьких творів за соціологічним критерієм, при чому самі твори, без огляду на їх якість чи безвартісність, служать лише матеріалом для зміцнення висновків, що лежать уже поза літературою.

Історики літератури в нашу добу (як і історики релігії, філософії чи мистецтва) стали сірими доставцями матеріалу для ствердження або спростування тих чи інших політичних позицій. Як же ж можна таких сірих, позбавлених самостійного думання і самостійної цілі педантів вважати відповідальними за нашу з вами і всіх нас спільну долю?

Ні, не літературні гробокопи, захоплені взаємовпливами третьорядних наслідувачів більше, ніж виясненням неповторної виключности шедеврів Шекспіра чи Гете, можуть і повинні керувати суспільством, а ті, які люблять і намагаються зрозуміти Шекспіра й Гете. Бо намагатися зрозуміти є вже куди глибшим і справжнішим розумінням, ніж копіткє «вияснення» думки автора шляхом співстав-

лення чернеток, хоча й це також має сенс, щоправда, тільки чисто допоміжний.

У решті країн, крім Китаю й Англії, роля клясичного гуманізму в підготові керівної еліти була куди слабшою, ніж у цих двох країнах. Значна перевага віддавалася, наприклад, практичному ознайомленню з військовою штукою, з богословієм (теократія), а то й просто світським життям у вищому товаристві. Цим саме й пояснюється менша історична роля решти держав. У Китаї, наприклад, як і в Англії, керівна еліта завжди визначалася еластичністю через постійне залучення до неї блискучих учнів вищих шкіл гуманізму, а також завдяки природному відмиранню і неодмінному відходоу в історичне і соціальне небуття нащадків славних родів, що не змогли втриматися на рівні своїх родоначальників.

Аристократія решти азійських та європейських континентальних народів стійкіша, але й менш рухлива. Тим не менше слід визнати, що хоч її за всякі прогріхи, вільні й невільні, дійсні, уявні і просто вигадані, лаяли, досі жодна інша кляса не виявила в керуванні суспільством таких позитивних якостей, властивостей, уміння і звичок, не висунула такої кількості видатних адміністраторів та державних мужів, як саме аристократія.

Що ж можуть інші кляси протиставити аж досі, по 200 роках після офіційного скинення аристократії, Кольберові, Талейранові, Біконсфільдові, Бісмаркові? При всіх її хибах треба аристократії визнати, що вона краще від усіх інших вміє керувати людьми. А поскільки потреба у цій неприємній справі актуальна й далі, не зважаючи на добродушні умовляння інтелігенції, то не можна аристократію скреслювати з рахунку.

Було чимало немудрих висловлювань про спадкову переємність. Не говорючи вже про те, що багато аристократій (англійська, шведська, французька до революції, австрійська за Франца Йосифа) поповнювалися добром гідних осіб, не менше, ніж дітьми аристократичних родин, і мені здається, що й спадкова переємність виправдала себе у куди більшій мірі, ніж звичайно думають. За дурною логікою, що, мовляв, у розумного батька може народитися син дурень, нас позбавляють привілеїв закріпленого поколіннями культурного середовища і групової людської культури, яка насправді і є культурою аристократії. Зрештою, хоч і може трапитися, що в розумного батька народиться син дурень, все таки є багато більше шансів на те, що син дурень народиться в дурня батька. У цій простій, хоч і дуже не модній істині, кожний з нас може легко пересвідчитися на кожному кроці.

Досвід аристократії минулого, і позитивний і негативний, треба врятувати при закладанні підвалин керівної еліти майбутнього. В минулому якість підбору терпіла від того, що його здійснювали не за ознаками безвідносної якості, а за соціальним успіхом, який часто буває вислідом не тільки сліпого випадку, а й неперемірливості

в засобах, сумнівній спритності, демагогії та інших негативних людських властивостей. Таким чином часто уже на початку вводили у коло вибраних тих людей, які викликали виправдане невдоволення звичайного населення.

9

Провал інтелігенції вказує нам на якості, потрібні для керівної еліти майбутнього. Бо, крім у першу чергу потрібних моральних якостей, куди вищих, ніж у пересічної людини, потрібна і всебічність. Однобокі спеціалісти, хоч і яка незаперечна компетентність кожного з них у своєму фаху, повинні будуть вернутися до своєї попередньої, тільки допоміжної, дорадчої ролі, якщо вони бажають погодитися з непорушними законами Немезіди і тим самим уникнути справедливого народного гніву. Гідна подиву книга пророка Йони досить красномовно доводить, що справжнє покаяння може врятувати навіть над самою прірвою.

Поразка інтелігенції кориниться в упевненості, народженій в добу італійського відродження, що знання і розум можуть замінити моральні якості, тобто святість, що за їх допомогою можна без святости обійтися, заощадити потрібні для її досягнення зусилля.

Ми платимо за розбиті горшки цієї грандіозної помилки, коріння якої в спокусі, в принаді легкості. Замінити святість, аскезу не можна, звичайно, нічим, її треба пристосувати до сучасних нових умов. За середньовіччя, коли святість була мірилом усіх вартостей, ставлення до людських слабостей було набагато поблажливіше, ніж, наприклад, у матеріалістичній країні комунізму. Наявність доброї волі вважалася достатньою. Наявність таких виключних характерів, як Григорій VII, Франціск з Ассізі або флягелянти, не визначала собою життя тодішнього суспільства, яке задихнулося б під тиском їх нестерпно високих вимог.

Але в ту ж добу жив також і Бернар де Клерво, один з найбільших людей історії людства. Його вплив, хоч на перший погляд і мало помітний, був надзвичайно глибокий, навіть вирішальний в усіх критичних, вузлових питаннях тієї доби і поширювався на наступні сторіччя, можна сказати, включно до наших днів. Як і Платон, він став одним з стовпів всієї екзотичної традиції Заходу. Належачи до ієрархії католицького духовництва, він сам особисто досягнув найвищих ступенів справжньої святости. Саме він заохочував виховання лицарства на підставах чести, гідности, відданости, уваги до жінок, але не вимагаючи від лицарів інтегральної аскези. І він довіряв керівництво тодішнім суспільством саме їм, розуміючи, що дійсний подвижник може часто виявитися настільки зануреним у свою аскезу й екстатичу, що в нього не знайдеться достатнього розуміння психіки й життєвих умов звичайної людини.

Святий повинен залишатися тільки зразком і критерієм. Лицарській же аристократії має бути довірене справжнє керівництво.

Соціальні ідеї Бернара де Клерво керували Заходом ще до недавнього часу. Під їх впливом, не зважаючи на зриви й недосконалість, без огляду на компроміси й кризи, Західня Європа здобула керівну роль на всій земній кулі, а також досягла небувалого в історії людства культурного розквіту та добробуту. Але в наш час роль згаданих чеснот доходить свого кінця. Зараз конечним є створити в першу чергу нові критерії і нові форми духової досконалости. Кращі уми нашої доби уже й працюють у цьому напрямі. Ми наближаємося до реалізації того, що іноді умовно називають «аристократією духа». Але це поняття треба уточнити.

Ним часто послуговуються, щоб підкреслити його протилежність аристократії родовій, яку цим самим приховано вшановують як «аристократію тіла». Не будемо вдаватися в дуже складні й погано в'ясовані питання культури людського тіла. Не єдині тільки гітлерівці мріяли й мріють про якісне поліпшення людської породи, як відповідною селекцією і дбайливим плеканням вдається поліпшити породу рогатої худоби, коней, собак або розцвітних рослин (*rosacea*).

Не заперечуючи категорично можливості сякнати таких позитивних вислідів наведеною методою (бо ніколи не годиться а пріорі відмовлятися від можливості прислужитися людині), я особисто думаю, що свгеніку не можна застосовувати до людини. Не можна — без глибоких, засадничих змін її основ.

Потрібно враховувати виключність космічного становища людини. Єдина з усіх живих істот вона належить одночасно й до духового світу і до біологічного, які в її істоті зустрічаються і схрещуються. Наше тіло обумовлює наше духове життя, і навпаки.

Але й духова культура вимагає добору і спадковості. Людина, яка від самого дитинства живе в духово грамотному й духово активному середовищі (Сартр, наприклад, або Айнштайн — яскраві приклади духової неграмотности), посідає вихідну віху для пізнішого розвитку, яку інші повинні тільки напомацки розшукувати, серед сумнівів і спокус, навчаючись з власних помилок, щоб часто лише з запізненням досягти того, чим перший уже орудує як духовим капіталом при вступі до життя. А з огляду на те, що поле духа безмежне, таке скорочення шляху в часі, подароване вихованням, може мати колосальне значення. В його світлі ціле життя може укластися інакше, щасливіше, ніж тоді, коли підліток залишений на самого себе і на долю. Наявність високої духової культури в даному середовищі може бути вистачальною на те, щоб вибитися на керівне становище в суспільстві.

Щодо потрібної повноти, тобто всебічного розвитку людської особи, то доводиться враховувати її винятковість. Її треба творити, розвивати й виховувати.

Звичайно, такі люди повинні «любити Шекспіра і Гете». Але е

ступені, для яких і цього не досить. Для перебрання вершинних обов'язків, крім доступу до культурних і духових вартостей, потрібні виключні дані практичного порядку. Не кожна людина вміє впоратися з своєю майстернею, складом чи клаптиком землі. Чим її завдання більші, тим більших здібностей вимагається від неї для успішного керування. Однак історична практика показала, що навіть вміння придбати більше майно не є достатнім, щоб бути спроможним керувати державою.

Яскравим прикладом цього є Вілсон, голова концерну «Дженерал Моторс», призначений міністром озброєння США за Айзенгауера. Судячи з його фотографій у тодішніх газетах, він справив на мене враження людини не особливо мудрої, але зате сильного характеру. Я себе заспокоював тим, що для такої ролі головне воля, щоб урухомити кволу машину американського озброєння. Та коли полетів перший радянський супутник, виявилось, що Вілсон спокійно дрімав, нічого не діючи, в надії, що, може, при загальній радянській відсталості все одно не доведеться удаватися до якихось серйозних заходів. Тоді я переконався, що вміння розбагатіти аж ніяк не достатнє для керування державою. Хоча б уже саме тому, що ним не вичерпуються всі галузі і напрями практичного життя. Вілсонові бракувало в першу чергу всебічності, уяви вийти з тієї капсулі, в яку його загнало життя, бракувало свідомости невичерпности життя.

На те, щоб розбагатіти, сили волі вже вистачає. Але для керування державою потрібна також і досить трудна для визначення якість, що називається розумом. Його суть, можливо, і полягає в готовості до непередбаченого, в умінні йому протистояти, дати собі з ним раду. Справжній керівник повинен бути спроможний вийти з кожного клопоту, як це робив Меттерніх. Ручуся, що якби міністром озброєння США був Меттерніх, радянські супутники його не заскочили б несподівано.

Усі пам'ятають серйозні заяви Леніна про те, що він готується ввести такий порядок речей, при якому кожна куховарка могла б керувати державою. При цьому він напевно думав не про природну завершеність і гармонію особи жінки з простолюддя, а про її примітивність і про брак у неї елементарної підготовки. В демократіях, між іншим, воно так і водиться. У нашу добу проблеми, над якими сперечаються партії під час виборчих кампаній, набагато переходять межі матеріяльних інтересів різних соціальних груп або найдоцільнішого керування суспільними справами та порядками. Вони заторкують куди глибші — філософсько-історичні, моральні, а навіть метафізичні проблеми.

Звичайно, комуністи і їх підспівувачі постійно вмовляють в обивателів, що це не так, що йдеться про найкраще забезпечення їхніх щоденних потреб чи про чисто емпіричне розв'язання практичних проблем — про те, як розгалузити водотяг або вдосконалити засо-

би сполучення. Але в дійсності це обман, це хробачок для зловлення рака на вудку.

Питання, які зичайно ставляться тепер на обговорення виборців, це співвідношення між біологією і механікою, між інтуїцією й логікою, між свободою волі й детермінізмом. Навіть найбільші інтелекти нашої доби часто не знаходять потрібних розв'язок. А між виборцями відсоток лєнінських куховарок обох статей надзвичайно високий. Фактично вирішує куховарка, наївно вірячи, що мова йде не про долю людської особи і культури взагалі, а про поліпшення водотягу.

Між куховарками інтелігенція посідає далеко не останнє місце. І це з нашого боку не полемічна вихватка, а констатація гіркої правди, хоч на перший погляд і мало помітної.

Інтелігент (високим, але типовим прототипом якого залишається славний своєю розсіяністю Ньютон), звичайно, заглиблений у свої думки. Не тільки в «робочі години», але протягом усіх 24 годин доби, і тільки з нехиттю і з конечности він викроє з них мінімум для сну, їди та інших життєвих потреб. Весь час, що йому залишається, він заповнює своїми думками. Через те він часто не тільки розсіяний, але й у великій мірі непрактичний.

Давня мудрість створила образ заглибленого в споглядання зірок звіздаря, що падає в колодязь. Але якщо звіздар не зауважує, куди поставити свої власні стопи, то чи не глупота очікувати від нього, що він потрапить майстерно розмотувати сіті підступу, закамфльовані під підпірками перешкоди, вічні обман і лукавство людських взаємин та тисячі інших, пов'язаних з керуванням обставин, для яких не вистачає пильної обачности, навіть тих практиків, які найпевніше стоять на своїх ногах? Падаючи в колодязь своєї життєвої і політичної недолугости, звіздар неодмінно потягне за собою не тільки нас з вами, але й фабриканта своїх далекоглядних рур, без яких не обійдеться його астрономія.

Виключно сприятливі соціальні умови, якими при «проклятому капіталізмі» користується кожний визнаний інтелігент — незмінність професорів і слава письменників чи акторів, — часто цю непрактичність доводять до неймовірних меж, аж до хворобливого дивацтва, роблячи для нього зайвим усякий контакт з життєвою дійсністю. Він живе, як рідкісний ботанічний експонат в умовах тепличного клімату та штучного живлення, тоді як політика й історія — це безперервна боротьба стерногого з бурхливим морем, що вимагає постійного напруження усіх його думок, сил і здібностей, при чому найменша помилка загрожує незліченими фатальними наслідками. Він повинен вміти, за словами Пушкінового Годунова, «гасити бунт, обмотувати зраду» і багато ще іншого, ще складнішого в нашу дуже складну добу.

Куди ж до цього людині, усі думки і весь час якої віддані лабораторним дослідям, архівним пошукам чи контрапунктним ком-

бінаціям! Такі люди здебільша не вміють як належить допильнувати своїх елементарних особистих чи родинних інтересів, а їм ще пропонують покласти на свої слабі плечі відповідальність за долю цілих народів, а навіть усього людства. З огляду на ці дуже конкретні і явні, хоч уперто й оспорювані факти, за останні десятиріччя серед інтелігенції відбулося щось у роді природного добору: для керування державою вона виділила, кажучи образово, юристів, у першу чергу адвокатів, як людей, які вже самим характером своєї спеціальності ближчі до життєвої практики.

Звичайно, і при цьому потрібно враховувати майже неминуче зв'язану з юриспруденцією специфічну рутину. Коли я нещодавно запитав одного з найвищих французьких дипломатів, чому західні держави не відмовляються від дотримання вигідних більшовикам пунктів міжнародних договорів у відповідь на порушення ними пунктів, вигідних для Заходу, він мені відповів, що цього не роблять тому, що Газький трибунал не схвалив би таке ставлення до взятих на себе зобов'язань... З цього виходить, що перед носом тигра, який хоче саме мною поснідати, я повинен відмовитися з користування рушницею, яку я маю, бо нема в мене письмового дозволу на полювання від лісової адміністрації...

Одначе за останні десятиріччя деякі адвокати — Пуанкаре, Бріан, Брантінг або Фостер Даллес, виявили відносно можливі державницькі здібності і якимось давали собі раду з довіреними їм справами. Проте навіть і цей добір адвокатів інтелігенцію звичайно не задовольняє. Вона їх не визнає цілком своїми, вимагаючи їх замінити професорами та журналістами, спроби керування яких здебільша кінчаються повним крахом і доказом їх вродженої нездібності до такого роду завдань. Але тим не менше вони виконують далі неспівмірну їх спроможностям ролю фактора, який визначає громадську думку, і проти нього західні уряди не вміють або не бажають боротися.

Навіть найсумирніша з куховарок, опанована своїми жіночими інстинктами, не ознайомлена ні з елементарною географією (в якій не були особливо сильні й укладачі Версальського договору, ні з систематичним думанням і тільки змушена соціально нелегким своїм життям та конечністю пристосуватися до різноманітних умов свого середовища, неодмінно повинна мати куди гостріше відчуття реальності, ніж звіздар, який падає в колодязь. В істоті речі фраза Леніна про куховарку доводить лише зневажливе ставлення цього панича до народу, за який він ніби боровся, добиваючись усякими правдами й неправдами влади для себе і для своїх спільників.

Насправді рівень політичної свідомости постійних відвідувачів аристократичних салонів або факультетських нарад часто буває не тільки що не вищий, а навіть нижчий, ніж у якоїсь тямущої куховарки. Та вищесказане стосується тільки справжніх інтелігентів, центр тяжіння життя яких у їхній вузькій спеціальності. Але

інтелігентське звання розводнене сьогодні професійними агітаторами, які добиваються і до професорських катедр і до керівництва видавництвами та журналами, заради вигоди і для прикриття своєї агітаційної діяльності, якщо не для упорядкування особистого життя.

При аналізі ролі інтелігенції в історії нашої доби треба врахувати вельми значний вплив цього явно протизаконного надуживання. Але ці люди не мають навіть виправдання ошукуваних і справжніх в наш час інтелігентів. Вони — явні і зловмисні згубники людства.

Одним з найпридатніших для керування державою соціальних типів, куди здібнішим, ніж професори описової геомертії або прекрасні кіноактори, є розумний, тямущий селянин. Сама природа його діяльності змушує його бути всебічним. Інтелектуальне напруження міської атмосфери буває часто оманним. В основному в якомунедбудь селі є все те, що і в столиці. Різниця між ними радше кількісна, ніж якісна. Звичайно, скромний учитель стоїть безмежно далі від синкліта Сорбонни чи Гарвардського університету, але своєю істотою він представник того самого навчання, культури. Так само не менше скромний сільський священик репрезентує релігію, як і столичний єпископ, часто навіть справжніше. Господарство селянина — мікрокосм держави. Селянин змушений турбуватися добробутом і людей (своїм, своєї родини, робітників тощо) і тварин та рослин, пов'язаних спільними інтересами й спільною долею. Для цього він повинен не тільки вміти виконувати велику кількість різноманітних робіт, але й уміти заходитися коло якогонебудь непередбаченого завдання, користуючись накопиченим досвідом й звичкою.

Такою є постать незабутнього білоруського селянина Василя, який єдиний з усієї юрби кинувся рятувати дитину, що впала в трясовину, яка її засмоктувала, про що розповідається в цікавому романі «На водах Полісся» сучасного єврейського письменника Натана Брусилова.

Крім цього, як і капітан корабля, селянин повинен уміти правильно відгадувати погоду (для визначення пори жнив) і визнаватися на людських взаєминах як у своєму господарстві, так і з сусідами та дальшими колами — з урядами, купцями тощо. До цього ще він часто виявляє себе й мистцем, — поетом, музиком, майстром прикладної ручної роботи та ще дечого іншого. Не знаю, чи можна бути справді добрим селянином з покликання без любови до своєї худоби, дерев у саду та бджіл, — любови безкорисної, а не для вигоди.

Не знаю також, чи можна бути справжнім селянином без віри в Бога, без відчуття свого безперервного з ним діялогу, постійного з ним зв'язку. Урожай не є величиною незмінною, за кожний урожай доводиться боротися від самого початку, як уперше. Через те справжній, діяльний, здібний селянин — один з найвсебічніших

людських типів, які взагалі існують. Якщо йому трапляється мати також і солідний природний розум, то перед нами державний діяч у зародку, набагато більше придатний для праці, ніж однобокий інтелігент не від світу цього.

Не слід забувати, що сільський учитель одноприродний з професором, як фармер — з державним діячем, тоді як професор і державний діяч — різноприродні. Навіть якщо сільський учитель ледве чи зміг би викладати як належить філологію або диференціальне числення в університеті, він все таки до цього набагато ближчий, ніж професор до керування сільським господарством, а тим більше куди складнішим державним механізмом.

Найважливіша в таких випадках наявність внутрішнього світоглядного і вольового ядра, виходячи з якого, людина буде правильно реагувати на ту сукупність постійних несподіванок, яка саме й є людським життям у цілому і життям суспільним зокрема.

Знання, звичайно, — сила. Однак воно недостатнє при невмінні його застосувати. Треба не тільки знати, але й хотіти, і могли, звичайно, відрізнити зло від добра. Інакше гола ефективність, без волі до добра, може виявитися недостатньою, а навіть небезпечною. Сталін і Геббельс були без сумніву дуже й дуже ефективні, але спричинене ними зло — безмежне.

Тому основним стрижнем добору керівної еліти майбутнього повинна бути позитивна духовність: праця над самоудосконаленням. Без цього ніяк не обійтись. Тільки при справжньому запалі цим ідеалом нове суспільство зможе стати гідним притулком для всіх і кожного і основою нової великої культури людства.

Нова книжка у видавництві «Пролог»!

Вже вийшла з друку збірка поезій

Василя Симоненка

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ.

У збірці поезії, заборонені в УРСР та спотворені радянською цензурою.

Ціна примірника — 2,50 ам. дол. або відповідна сума в іншій валюті; в Німеччині — 10,- нім. марок.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

**ВИРА ВОВК: XXXIII МІЖНАРОДНИЙ З'ЇЗД ПЕН-КЛЮБІВ
У БЛЕДІ**

Хто народився під Великим Возом у бориславському казні, опромінений неспокійним блиском Сатурнових місяців, з того, мабуть, буде, судивши по мені, пройдисвіт з морем по коліна. Тому й не могло для мене прийти кращої вістки від тієї, що ПЕН-клуб із Ріо-де-Жанейро висилає мене як свого представника до словінського міста Блед на XXXIII міжнародний з'їзд Пен-клубів.

Повернувшись з України, я без передишки засіла до пленарного зібрання делегатів, і ще не обтріпану з подорожнього пилу мене схопили й заколотили у вирі різних літературних справ. Намітивши загальні напрями праці, ми розійшлися по своїх приміщеннях з надією на успішний тиждень, і аж тоді я розглянулася, куди мене привела моя доля.

Містечко Блед променіло над рум'яним від сонця озером, що радісно обплюскувало лісистий острів, із середини якого підносилася стрільчаста церковця. Я відразу відчула, що в неділю візьму човен і з кількома друзями, співаючи різномовні пісні, поїду туди. На стрімкій скелі, зараз над озером, пишався замок, як я потім побачила, історично-мистецький музей, де для нас влаштовано свято з народними танцями, і там мені довелося пізнати плеяду югославських поетів, письменників і критиків, що продовжували святкування потім у голосній і не дуже огрядній, але зате сповненій мистецької атмосфери корчмі. Бледське озеро оточують вінком гарні вілли, схожі на палаци: це доми давніх куртизанок цісарського двору. Судячи з вілли Блед, де нас приймали одного вечора, тут і в архітекторів і в мешканців був витончений смак. Мене приміщено на час конгресу в готелі «Тепліце», де перебувала більшість учасників з'їзду. Обслуга говорила здебільшого також і німецькою мовою, хоч я могла дуже добре користуватися й українською, що й використала опісля під час своєї подорожі по Словенії, Хорватії, Боснії, Герцеговіні і Монтенегро.

У коридорах і голлах доводилося раз-у-раз зустрічати друзів з попереднього з'їзду в Осло: норвежців Ганса Гесльмуйдена з жінкою, що недавно переслав мені свою еспанську версію книжки «Відкрите море» з довжелезною ілюстрованою статтею про себе, ради якої мені треба, мабуть, вивчати норвезьку мову; завжди сердечну Еббу Гасльонд; австралійця угорського походження Франка Дочі, що лазив

зі мною потім по каменюках Монтенегро і хотів (або грозив, що хотів) продати піратам у Котарі, щоб не носитися з моєю торбою, у якій увірвалося одне вухо; а потім цілу групу голляндців: Лені Шенк, редакторку «De vloed en haar huis» з Амстердаму; письменницю Маріянну Колійн; знаменитого танцюриста танго, Яна де Грота, і Йоганнеса Шпаана, що по повероті до Голляндії видрукував у журналі Лені Шенк статтю про наш з'їзд, — похвальне діло, тільки що стаття появилася в мою світлиною під статуєю бледської Марії Магдалини і розповіла про мої переживання в Греції і Перу, — матеріал, що його я сама думала колись опрацювати... Не було між гостями однієї особи, на яку я дуже ждала: поетки Софії де Мелльо Брейнер Андресен, твори якої ввійшли до антології бразильсько-португальської поезії «Зелене вино»; їй, разом із іншими письменниками і поетами Португалії, не дано візи на виїзд із батьківщини, щоб не побути на з'їзді в Бледі. Отож, при плаванні на Бледському озері чи при обміні спостереженнями з своїми товаришами праці в дозвільні години, мене облітали різні ідеї в подобі нетлів чи метеликів.

На мою думку, відсутність представників деяких держав західного блоку ПЕН-клубів шкодить їх власним позиціям і має як наслідок те, що про їхню літературу і про них самих мало довідується широкий світ, а також і факт, що в міжнародному ПЕН-клубі будуть мати перевагу їх антагоністи. Від цієї організації, що вже порозумілася з КОМЕС (Європейським об'єднанням письменників), залежить великою мірою світова оцінка кожної літератури. ПЕН інтенсивно працює з ЮНЕСКО, що видає різні антології: ось недавно появилася антологія азійської прози і поезії, організована філіппінським центром, і також антологія південноафриканської літератури. Як я вже згадувала раніше, Роже Каюа, секретар ЮНЕСКО при ПЕН-клубі, зацікавлений виданням української поезії. Є надія, що незадовго пристануть до ПЕН-клубу народи, які дотепер або трималися осторонь, або перервали свою активність. Ідеться про Мехіко й Іспанію. ПЕН-клубові треба визнати шляхетну роль посередника. В Югославії, наприклад, він спричинився до звільнення Михайла Михайлова, засудженого на два роки в'язниці за своє недискретне перо...

Цього року міжнародний з'їзд ПЕН-клубів мав особливе значення: перший раз від світової війни соціалістична країна приймала письменників і поетів різних народів, як не рахувати попередніх договорів ексекутивної комісії і конференції круглого стола в Будапешті, де створено між іншими постійний комітет координації між центрами Федеральної Республіки Німеччини і східньо-західнім німецьким центром. Цей комітет уже почав свою діяльність. Цікаво згадати, що лондонський «Times» відгукнувся на його появу статтею, що мала назву «ПЕН міцніший, ніж мур» (натяк на берлінський мур і залізну завісу). Проф. Камніц, голова комітету, привітав секре-

таря ПЕН, що уможливив зустріч літературних творчих сил сходу і заходу Німеччини. Як ми довідалися, першою темою зустрічі, що відбулася в Дармштадті, було обговорення творчости Й. В. Гете і Т. Манна...

Я навожу умисно цей приклад із деталями, бо вважаю, що дійсність сучасної української літератури де в чому подібна до сучасної німецької. Відомі нам різниці, але думаю, що не погано собі уявити українських літераторів Сходу і Заходу при спокійному обговоренні творчости от хоч би Т. Шевченка і М. Хвильового... Це привілей людей, що вміють говорити об'єктивно, не втрачаючи рівноваги і не виходячи поза береги, що їх споруджує ПЕН-клуб. В кожному випадкові справа спільної праці між східним і західним таборами — одне із важливих питань не тільки для нас.

Міжнародний ПЕН-клуб нараховує тепер 78 центрів, розділених по 58 державах. Нас цікавить особливо, наскільки ця організація спроможна дати місце українським поетам і письменникам, не входячи тут у політичні чи світоглядні питання. Знаємо, що організація ПЕН толерує всі раси, всі віровизнання, всі світогляди, крім тих, що поборюють ідею миру. Різні народи звертаються до ПЕН-клубу в мирових справах. Ось і тепер японський центр звернувся до нього в справі розв'язання в'єтнамської проблеми, що загрожує війною цілому світові.

На останньому з'їзді в Бледі не було ще Радянського Союзу між членами; на попереднє обговорення круглого стола в Будапешті вислано одначе чотирьох спостережників, а на сам конгрес вісьмох, між ними Вадима Собка, що представляв українську радянську літературу. У своєму річному справозданні Давид Карвер, генеральний секретар ПЕН, висловив надію, що на XXXIV з'їзді ПЕН-клубів у Нью-Йорку цього року радянська делегація виступатиме вже в офіційному членстві.

Виникає питання: чи українська література буде представлена своїм власним ПЕН-клубом, чи в рамках загальнорадянської літератури? Виникає ще й інше: як буде виглядати праця обох українських таборів у рамках тієї самої організації. Деякі українські письменники, поети і критики вже належать до екзильного ПЕН-центру, але варто порушити на черговім з'їзді ПЕН-клубів у Нью-Йорку справу українського західного ПЕН-центру. Уважаю це цілком виправданим, бож невідомо, чи Радянська Україна спроможеться на свій власний. Для великої маси західного світу Радянський Союз — синонім Росії, і українська література вважається або російською, або недоросло-регіональною. В той самий час ніхто не сумнівається в відмінному характері словінської літератури від хорватської, катальонської від еспанської чи ірландської від англійської... Конечним здається мені, щоб українські поети і письменники брали участь на міжнародних з'їздах і пропагували нашу літературу. До цього треба підбирати людей із добрим знанням офі-

ційних мов конгресу (англійської і французької), щоб вони могли успішно висловлюватися. ПЕН-клуб є полем для всіх, і якщо ми ображені фактом, що не всі на світі поділяють наші погляди, і не скористаємося з нашого місця, інші радо займуть наші позиції. Життя, а передусім літературне життя, це — змагання культур, спорт по лінії ідей і форм. Не вистачає мати спортсменів. Треба, щоб вони додержувалися правил герцю: великодушності і непоборимого оптимізму, не втрачаючи свого обличчя і, навпаки, захоплюючи своїх антагоністів. Поза тим можна промовляти дуже правдиво і про болючі справи.

Гість з Уругваю, обдарований гумором Еміль Родріґес Монеґаль, що захопив аудиторію своєю дотепністю і чудовою англійською мовою, сказав кілька слів про те, чому Південна Америка має так мало письменників і поетів, яким присуджено нагороду Нобеля.

— Це така сама історія, як з нашими святими, — сказав він. — Святих роблять у Ватикані, а лавреатів Нобеля в Швеції; це — далеко від нас. Якщо хто з-поміж нас хоче бути відомий, не залишається йому нічого іншого, ніж стати геніальним. Пабльо Неруда ждав двадцять років, поки про нього довідалися в Європі, і навіть такі геніальні поетати, як бразилець Жоан Гімарайнс Роза, ще не мають популярности чи накладів, наприклад, Франсуази Саган. Тим не хочу сказати, що він більший письменник від пані Саган.

Цю тонко-іронічну апологію радо слухали і французи, і шведи, і католики. Еміль Родріґес Монеґаль не бідкався, що Європа не знає уругвайської літератури, і не ображав своїх слухачів чи політичних сусідів, але я певна, що своїм виступом він здобув багато прихильників і для себе і для своєї літератури.

Успіх, мабуть, у тотальному опануванні товариської форми. Ось секретар міжнародного ПЕН-клубу об'їздив за останній рік США, Канаду і Чехо-Словаччину і зумів про кожний ПЕН-клуб щось привітне сказати, не втративши при цьому поглядів льояльного англійського громадянина.

На тему ПЕН-клубу і ЮНЕСКО появилися в деяких українських журналах зовсім не виправдані наклепи. Панове автори забули, що літературу не можна обмежити однією ідеологією, що споконвіку в людстві народжуються різні ідеї і що ті ідеї відзеркалюються в різних літературах. Що ж дивного, що вони появляються і на форумі ПЕН-клубу? Чи тільки віруючі в грецьких богів читають Гомера? Так, не весь ПЕН-клуб безкритично приймає ідеї своїх промовців чи представників.

Такі мої думки-нетлі чи думки-метелики: радо їх висипаю перед моїми шановними критиками, що за останні місяці, не маючи своїх власних, роздзьобують чужі. Будь ласка, друзі, живемо в демократичному, вільному світі!

Але повернімося ще до конгресу в Бледі. Основна тема нашого тижня була — література і суспільство. Якщо одні письменники до-

магалися практичного ставлення творчих сил до світу, інші боронилися від норм і літературних догм. Тепер загальна думка: що література сьогодні більше важлива, ніж у минувшині, бо більше людей письменних і вони спроможні купувати та читати книжки. Правда, обставини міняються від країни до країни: в Італії зауважують занепад літературного зацікавлення, тоді як він помітно росте в Радянському Союзі і в Південній Америці. Зате індивідуальний мистець менш важливий сьогодні для своєї епохи, ніж він був у минулому.

Наш словінський господар, Матей Бор, підкреслив у своїй вступній промові важливість літератур малих націй: думка, що її кинув на з'їзді в Осло Андре Шамсон. Мала Словенія заблисла в сяйві своєї гідності. Малі зорі мають часто міцне проміння.

Головною подією для всіх були вибори нового міжнародного президента ПЕН. Запропоновано два імена: гватемальця, поета Мігеланджеля Асгуріяса, і північноамериканського письменника Артура Міллера, який перебрав провід. Його президентура триватиме два роки з тим, що тоді його можна знову обрати президентом. Артур Міллер, ще в ролі кандидата, зазначив важливість східньо-західнього діалогу між письменниками, що його він має на думці плекати. Тяжко сказати, чи діалог буде успішний, але думаю, що він все ж таки має деякі перспективи, яких не спроможний витворити найкращий монолог. Міллер вимагає від мистця, щоб той не лякався своєї публіки, радше, щоб аудиторія змусила автора говорити живою мовою, аби поглибити спільне життя епохи... На жаль, зауважив Міллер, письменник часто стає публічним кльовном (як політики і кіноактори) — аморфна, дуже відома фігура, кинена на ласку й неласку масової психози... Міллер бореться з словами без змісту, з поверховністю ефектів, коли публіка вимагає від мистця сказати будь-що, тоді як йому зовсім не хочеться говорити. Хочу тут виявити свою солідарність з людиною, що зберігає вагу і незамінність слова, рятуючи його від бездушного дзеленькотіння.

Дотеперішній президент ПЕН, голляндець ван Фрісланд, став почесним віцепрезидентом. Він прощався з гумором і легкою меланхолією, за що йому ніхто не ладен робити закидів, і підкреслив на відході, що в літературній творчості не вистачає доброї волі, бо поет мусить відзеркалювати сумління світу і бути співтворцем його нового обличчя. Такої думки був і Роже Каюа, сказавши, що ми живемо в епоху, коли слово знову набирає ваги. Російський письменник Леонид Леонов відзначив, що чудо в руках егоїста гірше динаміту, тому треба, щоб книжки, що їх ми пишемо, не тільки були приємні, але й принесли щось пожиточне або принаймні не коїли лиха.

В обороні прав душі позаочно виступив еспанський письменник Жозе Бергамен, якому сучасний уряд його держави відібрав право громадянина, і він не дістав дозволу на візді до Югославії. У листі до ПЕН-клубу він висловив думку, що право письменника нічим не

відрізняється від права людини. Коли Віктор Гюго писав: «Обороняють право людини, але треба обороняти права душі», то Жозе Бергамен уважає, що воно — те саме. В ім'я права душі, що є правом людини, треба боротися проти насильства, гіпокризії, національної і міжнародної брехні. Голова екзильного центру ПЕН у Лондоні, Іван Єлінек, висловив бажання, щоб людство не тільки прагнуло врятувати своє існування від атомової бомби, але також і врятувати свою творчу спроможність, бо сам біологічний мир не багато кращий від смерті. Поет мусить боронити правду і поборювати сліпі надії.

Деякі письменники клали наголос на поета чи письменника як соціальної клітинку людства. Йосиф Відмар, словінець, показав на історичних прикладах, як мистецтво формує соціальні групи. Він оголосив, що письменники можуть бути зобов'язані до якоїсь ідеї, мовляв, ніхто сьогодні не здібний жити зовсім відокремлено від суспільства і його проблем. Угорський делегат Гюля Ільєс зауважив, що мистців сьогодні важко розуміти, але маси їм не бажають розуміти: вони хочуть коритися. Поезія — індивідуальна в різних народів. Вона там більш патріотична, де йдеться про національні змагання.

Дехто з присутніх літераторів бажав дати практичні розв'язки сучасних літературних проблем. Проти меркантилізації мистецтва виступила Анна Каменова з Болгарії, де, як і на Україні, зацікавлення літературою далеко більше, ніж на Заході. Сімон Костер із Голландії вимагав від літератури реалістичніше і гідніше ставитися до мас, ніж маси — у відношенні до літератури. Він вніс пропозицію розділити літературу на два чіткі жанри: один традиційний і призначений для любителів, другий — для широких кіл, де могли б брати слово здебільшого і молодші творчі сили; цей останній мав би бути призначений особливо для радіо та телевізії.

Проти всяких норм і законів у літературі виступив Робер Гоффен, делегат Бельгії, обороняючи поета, зобов'язаного виключно перед поезією, більш ні перед ким. Поет, сказав пан Гоффен, відчуває не свою епоху, а прийдешню, болі якої він переживає. Ні Малларме, ні Рембо не були відомі за свого життя. Поезія — не конечно безпосередній вплив на реальність, і поетична місія може бути зовсім інша. Так і Стівен Спендер заявив, що реальність це — поет, який читає свою поему, а нереальність — поет, що говорить про обов'язки поетів. Стівен Спендер домагався від міжнародних з'їздів авторських виступів, у чому я з ним повною згодна. Публіка прийняла прихильно його думку, і Пабло Неруда, чилійський поет, виступив з читанням поеми «Мачу Пічу», що творить другу частину його славної книги «Загальний спів».

Я подала тут тільки декілька різних ідей, що були висловлені на останньому з'їзді ПЕН-клубів, але на суперечностях побудоване творче життя. Важливе, щоб поети й письменники не корилися нікому, лише своїм власним ідеалам. Хай за приклад править історія на Ку-

бі: коли Фідель Кастро і його партизани захопили владу, літературою верховодила генерація письменників, прозвана «групою із слоновокісної вежі», що не зважала на політичні події і присвячувала свій дорогий час виключно літературним справам. Молодші письменники й критики кастрівської епохи накиннулися на них із кігтями, але письменники із «слоновокісної вежі» не зважали. За якийсь час ця сама молодша генерація довкола Кастро переконалася, що письменники від «слоновокісної вежі» не тільки — справжні мистці-майстри, але й більше, вони підготували інтелектуальне підсоння для революції. Тепер молоді поети й критики почали під небеса вихваляти групу із «слоновокісної вежі», що, за своєю вищою традицією, далі на них не зважає.

Бажаю українській літературі (будь-де) мати таку саму поставу і, не корячись відспіваним ритуалам, разом із іншими літературами світу змагатися в чесному герці.

По закінченні з'їзду веселе товариство пера гуртувалося перед готелями, під копицями валізок, течок та іншого подорожнього багажу, дожидаючи транспорту над море, де вже димів білий пароплав за напрямком Дубровнік, чи пак, як його називали давні латинці, Рагуза.

Французький делегат Ів Ґандон здивовано оглянув мою мініатюрну валізку і подорожню торбу.

— Це все? — спитав він.

— Ще й забагато, — відповіла я.

— Ви їдете з нами до Дубровніка?

— Їду, але не з вами. Бачте, ви вибрали собі найбільш коштовну і найнецікавішу можливість: чотири дні на палубі з музикою і морськими обр'їями аж до самої мети. Я їду суходолом: автобусами і потягами, і вся подорож коштуватиме мені вдвоє дешевше.

— На другий раз я їду з вами! — вигукнув Ів Ґандон, як я сідала до свого автобуса, що покотився чудовою Югославією через дикі закрути, містечка, гарячі побережжя, легендами покриті гори. Спершу мене оточували верхи в шпилькових лісах Словенії, потім прийшла Любляна з своєю камінною історією, потім упорядкований краєвид Хорватії і Загреб із стрімкими завулками, повними шевських майстерень, ярмарком, де продавали городину, овочі і волічкові тканини, полуднем на вершкуні церковної вежі і гербом на даху ратуші, голубами коло лінивого фонтану і сходами, що вели наче б на черепичні дахи через розпечені пахощі зелені.

Але східній світ почався в Сараєві, коли я змішалася з пішоходами за старою мечеттю — там, де виковують мосяжні млинки на каву і продають сотні легких постолів із морщеної шкіри; під співами муедзина з мінарету, серед камінних паль-нагробків, прикрашених тюрбанами, над містом, де біляві, синьоокі яничарочки в широких шараварах випасають кіз... Я зайшла до старої грецької святині, де не можна було розрізнити святих на закопчених іконах,

потім розговорилася з якимось молодим македонцем, що повів мене оглядати музей коло церкви. Серед багатих пам'яток були київські ікони, яких названо там російськими; і коли я чемно звернула доглядачеві музею увагу, що вони — українські, він насипався на мене своєю найжаченою красномовністю, мовляв, я — сепаратистка. Разом зо мною під його обстріл потрапили всі жінки світу, від яких пішло все горе і без яких чоловікові краще жилося б на цій землі. Це тривало так довго, що я знов чемно пригадала золотоустому доглядачеві, що в нього на четвертому пальці обручка, після чого він, пирхаючи і покашлюючи, перейшов на іншу тему.

Згадую Мостар — мальовниче місто з найбільш кольоровими будинками над ізмарагдовою рікою в потужних каменюках під лукастим турецьким мостом, потім їзду закопченим поїздом через неймовірні, гейби місячні краєвиди серед людей, що співали мені пісень, показували фотознятки своїх родин і розказували про своє життя. Може, вони віддалені від того, що ми називаємо цивілізацією, але, може, через те в них зберігся такий незвичайний дар стихії: життя, любови, краси, героїчності.

Від порослого олеандрами Дубровніка через піратську оселю Котар з мурами аж до середини могутніх стрімких гір і такими завулками, що їх доводилося розпихати, щоб проїхати, автобус повів мене стрімкими серпентинами, закручуючи передніми колесами над проваллями дикої Чорногори аж до Сетіње. Переживаючи дич каменю, жерепу й сонця, я зрозуміла, чому Монтенегро може вирощувати самих чабанів, опришків, королів або поетів.

Повертаючися емалево-голубим адріятичним побережжям на північ до Спліту, я славила дійсні і недійсні висоти — колиску поетів, і дякувала добрій долі, що водила мене такими крутими стежками, щоб пережити світ і людей, яв і легенду, що спліталися в цю незвичайну пригоду мого мандрівного життя.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

ІВАН ЛИСЯК-РУДИЦЬКИЙ: РОЛЯ УКРАЇНИ В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ

(З а к і н ч е н н я)

РЕГІОНАЛЬНІ РІЗНОВИДИ

Дореволюційна Україна не посідала територіальної єдності. У двох великих імперіях, Росії та Австро-Угорщині, можна відрізнити кілька українських земель, що кожна з них розвинула свої власні яскраві прикмети. Історичне дослідження генези модерної української нації мусить приймати до уваги ці обласні відмінності.

Доводиться відрізнити основні українські землі, де національний рух устиг запустити коріння в дореволюційну добу, від тих, що залишилися пасивні в націотворчому процесі. Землі, що належали до цієї другої категорії, називатимемо «побічними», або «маргінальними». Різниця між обома категоріями не залежала від величини поодиноких територій. Бо деякі «основні» землі (напр., Буковина) були менші, ніж інші, що належали до «маргінальних».

Обмеження місця не дозволяють на розгляд побічних земель, що до них належали Кубанщина на Північному Кавказі, Холмщина в Конгресовому Польському королівстві, та Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) в Угорщині. Щодо основних земель, то були вони наступні: в Росії — Лівобережжя, Слобожанщина, південна Україна та Правобережжя; в Австрії — Галичина й Буковина. Тому що українську історію звичайно розглядають з централістичної, московсько-петербурзької перспективи, спробуємо приділити особливу увагу тим українським територіям, які не вміщуються в рамки історії Росії та що їх через це західні учені часто не помічають.

Лівобережна Україна (себто територія на схід від Дніпра) відповідала площі колишньої автономної Козацької держави, так званої Гетьманщини. Залишки старих інституцій дожили тут до царювання Миколи I: 1835 року розв'язано Малоросійське генерал-губернаторство, 1842 року відмінено традиційне українське цивільне право, а в 1831-35 рр. скасовано міську самоуправу, побудовану на магдебурзькому праві. Лівобережне дворянство, що складалося з нащадків колишньої козацької старшини, декілька разів пробувало відновити автономний лад. Нагоди для цього з'являлись у зв'язку з наполеонівською інвазією 1812 року та з польським повстанням 1830-31 року. Ці автономістичні прагнення дожили до 1840-их рр. Одначе, на

відміну від Польщі й Угорщини, історичному легітимізму не судилося залишитися платформою українського руху. Лівобережне дворянство не мало досить сили й солідарности, щоб визначити курс національного відродження. Ця верства, як корпоративна одиниця, втрачає значення у другій половині століття. Ідеологічне та організаційне оформлення українства відбулося під знаком не історичного легітимізму, а народництва. Проте, лівобережні губернії, Полтавська й Чернігівська, продовжували відігравати ролю географічного ядра українського руху. Жодна інша частина України не дала такого високого відсотка національних провідників, і тут національний рух зумів поширитися між масами вже перед вибухом першої світової війни.

Українське культурне відродження знайшло свій перший важливий центр далі на схід, на Слобожанщині. У XVII столітті ця територія належала до Московського царства, але була майже безлюдна. Її заселили втікачі з Подніпров'я, що принесли з собою козацький устрій. Слобідські козацькі полки перебували під прямим контролем центрального уряду, і вони не брали участі в бурхливій політичній історії Гетьманщини. Але столиці Слобожанщини, Харкову, судилося стати 1805 року місцем осідку першого модерного університету на українських землях. Це сталося завдяки грошовим пожертвам місцевого дворянства й міщанства.¹⁵⁾ У 1820-их і 30-их рр. група письменників і учених, пов'язаних з Харківським університетом, поклали основи під українське письменство народною мовою та під наукове вивчення української етнографії та фолкльору. Їхні спонуки були аполітичні, але захоплення «народом», надхнене Харківською школою романтиків, стало тривалою складовою частиною новітньої української національної свідомості і його важливістю була не менша, ніж традиції політичного автономізму, яка виводилася з Лівобережжя.

Південна (Степова) Україна складалася з колишніх земель Запорозької Січі та володінь кримських татар і Туреччини. У XVIII столітті це було ще переважно не заселене «Дике поле», і ця територія ще довго зберігала в XIX столітті свій окраїнний характер. Поруч з українцями, ця земля приваблювала ще чимало різних інших поселенців: росіян, німців, греків, болгарів. Жодна інша частина України не мала стільки етнічних меншостей, як Південь. Українці степу та чорноморського примор'я, що багато з них ніколи не зазнало кріпаччини, виявляли дух самовпевнености та підприємности. Це не випадок, що під час громадської війни селянський анархізм, що його репрезентував Нестор Махно, знайшов багато прихильників саме на Півдні. Участь Півдня в національному русі була відносно нез-

¹⁵⁾ Фундатори Харківського університету належали до кола, що перебувало під впливом ідей та особистого прикладу філософа й духового реформатора Григорія Сковороди (1722-94).

начна, а його вклад у формування новітньої України був передусім економічний.

За «старого режиму», — що на українських землях тривав до останньої чвертини XVIII століття, що, зрештою, відповідає загальноєвропейському розумінню цього терміну, — Правобережжя було політично й господарськи зв'язане з Польщею, тоді як Гетьманщина і Слобожанщина мали своє обличчя, звернене до Московщини. Границя на Дніпрі відділяла західно і східно половини українського етнічного простору. Це змінилося після того, коли відкрилися чорноморські пристані. Тепер торгівля як правого, так і лівого берега переорієнтовувалася в південному напрямі. Це був вирішальний крок до економічної інтеграції українських земель та до створення географічно об'єднаного українського народного господарства. На Півдні дійшло теж, від 1830-их рр., до могутнього розгорнення гірництва й тяжкого промислу в Донецькому та Криворізькому басейнах, що спонукало деяких публіцистів називати цей обшир, — може, не без певного перебільшення, — «українською Америкою». Таким чином Південь став економічним центром тяжіння новітньої України.

Історичну індивідуальність Правобережжя (території на захід від Дніпра) визначала обставина, що навіть після анексії Росією 1793 року польська шляхта залишилася соціально панівним елементом у цьому краю і в значній мірі зберегла цю позицію аж до 1917 року. Кляса землевласників на ділі економічно виграла на зміні режиму, бо її панування над селянством знаходило собі певнішу опору в поліції та військовій силі абсолютної монархії, ніж у недоладній адміністрації покійної Речі Посполитої. Магнати, власники велетенських латифундій, прийняли наскрізь льоальну поставу (супроти імперії. Зате середня і дрібна шляхта не зрікалася надій на відновлення польської державности, яка повинна була простягатися аж до історичного дніпровського кордону. Обидва повстання, 1830 та 1863 років, що мали свій початок у Конгресовій Польщі, перекидалися й на Правобережну Україну. Місцеві польські змовники пробували здобути підтримку українського селянства; вони вживали української мови у своїх проклямаціях та обіцяли, що в майбутній відродженій Польщі Україна-Русь становитиме окреме автономне тіло. Однак ця агітація не натрапляла на прихильний відгомін. Спогади про стару Польщу були ненависні українським масам, які не забули козацьких війн, і для них саме слово «Польща» було символом поневолення. Також речники молодого українського національного руху послідовно відкидали польські претенсії на Правобережжя, бо це означало б поділ України між Росією й Польщею. Цей конфлікт може служити як яскравий приклад несумісності «історичної» та «етнічної» національної ідеї. Неспроможність поляків та українців поладнати їхні розходження та виробити спільну політичну поставу супроти Росії

фатально заважила на дальшій долі обох народів.¹⁶⁾ Однак, без огляду на цю невдачу, існування польсько-українського вузла на Правобережжі мало деякі позитивні наслідки для українського національного розвитку. Польські впливи, що обіймали майже половину української етнічної території, служили як противага до російського панування. Упродовж ХІХ століття західня частина України продовжувала бути зоною напруги, де російські й польські сили змагалися за перевагу. Це скріпляло українську самосвідомість, як нації відмінної й від Польщі й від Росії. А втім правобережна польська шляхта у значній мірі складалася з спольщених нащадків давньої української аристократії; а навіть первісно польські роди встигли протягом поколінь акліматизуватися до українського оточення, і вони посідали сильне почуття «територіального патріотизму». Наприклад, польські письменники цього краю використовували льокальні мотиви та створили «українську школу» в польській літературі. Польсько-українські учені зробили цінний вклад у вивчення крайової історії та етнографії. Українська громадськість рішуче відкидала програму «Ягайлонської федерації», що була дорога серцям польської меншости на Україні. Але деякі концепції, що їх розробили правобережні публіцисти, вплинули на ріст української політичної ідеології.¹⁷⁾ Деякі члени польської меншини на Україні, «не бажаючи бути чужими колоністами на рідній землі», — згідно з словами одного з них, — переступили межу, що відділяла дві національності та приєдналися до української справи. Їх було небагато, але з-поміж них вийшло кілька визначних провідників новітнього українського національного руху. Бувши людьми наскрізь західньої культури, вони відтягали українство від зв'язку з Росією.¹⁸⁾

¹⁶⁾ Як повчальний контраст, можна тут згадати історію Фінляндії. Вицїкляси в Фінляндії були шведські. Але вони не пробували повернути країну, в ім'я «історичних прав», назад під владу Швеції. Вони радше об'єднали свої сили з тубільною фінською більшістю, для спільної оборони вольностей рідного краю. Ця співпраця виявилася надзвичайно добродійною як для Фінляндії, так для Швеції, а також для самої фінсько-шведської меншости.

¹⁷⁾ Як приклад, можна згадати тезу польсько-українського політичного письменника, Ф. Духінського, що згідно з ним росіян не можна вважати за справді слов'янський народ; вони за своїм походженням угро-фіни, що зазнали мовної слявізації. Висновок з того: етнічні різниці між росіянами й українцями глибші, ніж на це вказувала б близька спорідненість цих двох східньослов'янських мов. Це вчення, — без уваги на те, як оцінювати його наукову стійкість, — користувалося помітною популярністю в українських колах.

¹⁸⁾ Троє людей заслуговують на згадку в цьому контексті: Володимир Антонович (1834-1908), історик та археолог, основоположник «київської історичної школи», провідник таємної організації, «Громада» та цілого українського руху в Росії під час найтяжчого періоду реакції 1880-1890-их років; Вячеслав Липинський (1882-1931), заслужений історик, політичний мислитель та консервативний політик; митрополит Андрій Шептицький (1865-1944), голова Греко-католицької церкви в Галичині протягом сорок чотирьох років та найвидатніший український церковний діяч цього століття.

Переходячи до українських земель в імперії Габсбургів, згадаємо насамперед про Буковину. Той малий край, що його Австрія в 1774 році придбала від Молдавії, мав різношерсте населення. Українці переважали на півночі, а румуни на півдні; крім цього, багато німців і жидів, а розкидані між рештою — жили вірмени й цигани. Німецька мова служила як *lingua franca* серед строкатої буковинської людності. Чернівці, столиця Буковини, мали найдалі на схід висунений університет з німецькою мовою навчання, а саме місто подобало на культурний аванпост Відня. Деякі місцеві українські письменники починали свою літературну кар'єру німецькою мовою. Напередодні першої світової війни буковинські українці користувалися кращими умовами національного розвитку, ніж їхні земляки на будь-якій іншій території: вони досягли співучасті в провінційному управлінні, що була пропорційна до їхньої чисельності.

Мабуть, найбільш разючою рисою в національному відродженні Галицької України була унікальна роль, що її відіграла Греко-Католицька (Уніятська) церква. «Це єдина національна церква, що не є рівночасно державною, „схизматичною” церквою; єдина, що, створюючи частину Вселенської Церкви, все таки залишається наскрізь національна... Навіть невіруючі люблять національну церкву, як свою рідну, бо розглядають її особливості, як надзвичайно ефективну пружину у політичній боротьбі».¹⁹⁾ Східній обряд проводив чітку демаркаційну лінію, що відділяв його вірних від поляків, які належали до латинського обряду; а підлеглість Римові творила забороло проти російського впливу.²⁰⁾ У початках національного руху духовенство постачало українській спільноті готову провідну верству. Це ясно виявлялося під час революції 1848 року, коли галицькі українці («русини», за термінологією того часу), очолені своїми єпископами та священниками, вчинили дебют на політичній сцені. Фактом велетенського соціологічного значення було те, що греко-католицьке духовенство творило сімейну та квазіідичну верству, яка своїм стилем побуту нагадувала дрібну шляхту.²¹⁾ У пізніші часи, під кінець століття, цю церковну гегемонію почали відчувати як незадовільну з погляду потреб модерного суспільства; на цьому ґрунті зростало незадоволення, що вилилося в сильну антиклерикальну, секуляристич-

¹⁹⁾ Stanislas Smolka, *Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russein* (Bern, 1917), стор. 225 і 228.

²⁰⁾ На Правобережній Україні російський уряд ліквідував Уніятську церкву в 1839 році. Царська Росія повсякчасно складала докази непримиренної ворожості супроти українського католицизму східного обряду, і цю настанову перебрала від неї у спадщину також Росія радянська.

²¹⁾ У белетристичних творах з життя англійського духовного середовища, наприклад, у «Вейкфільдському парохіві» Олівера Гольдсміда, зустрічаємо атмосферу, що разюче схожа на ту, що панувала колись у патріархальних домах галицького попівства. Проте існувала й одна важлива різниця: духовники Англійської церкви були соціальними союзниками англійської аристократії, тоді як духовники Греко-Католицької церкви перебували в гострій опозиції до польської аристократії в Галичині.

ну течію. Але світська інтелігенція, що ступнево перейняла провід національної справи, складалася у великій мірі з синів священничих родин. Великим обтяженням для українського руху в Галичині була убогість та економічна відсталість краю. Ще більше утруднення творила обставина, що політична влада була від 1860-их рр. у польських руках. На підставі угоди, що була подібна до австро-угорського порозуміння (Ausgleich), віденський уряд передав управління Галичиною польській панівній класі, пожертвувавши при цьому інтересами української національності.²²⁾ Поляки використовували свою владну позицію для того, щоб усіма можливими способами гальмувати прогрес української спільноти. Наприклад, польський опір перешкодив створенню окремого українського університету, хоч у Львівському університеті існувало кілька українських кафедр. Однак Австрія була конституційною державою, і це давало галицьким українцям змогу застосувати громадянську самопомігу. В цьому вони досягли помітних успіхів. Країна покритася густою та постійно зростаючою сіткою господарських, освітніх і гімнастичних товариств, що своїми розгалуженнями сягали до кожного села. Селянські маси, які завдячували цій діяльності не тільки поліпшення своїх життєвих умов, але також нове почуття людської гідності та громадської гордості, глибоко перейнялися духом національної свідомості. В упертій, затяжній політичній боротьбі проти панівної польської адміністрації загартувалася дисципліна та бойовицькість українського руху. Поступово похитнулася рівновага сил між обома національностями. Австрійська виборча реформа 1907 року, що вводила загальне голосування, становила тут зворотний пункт. У віденському парламенті вперше появилася значне українське представництво, і центральний уряд був примушений взяти нову лінію щодо польсько-українського спору. Польський контроль над українською більшістю у східній Галичині можна було надалі утримати хіба лише засобами фізичного насильства, і здавалося, що реформа провінційного статуту — це тільки питання часу.²³⁾ На відміну від підросійської України, де, що-

²²⁾ Коронний край, «Королівство Галичини й Льодомерії», включав, поруч з територією староруського Галицького князівства (що від нього взята була його назва), також етнічно польські обшири на захід від ріки Сяну. В українській, східній частині Галичини існувала, як на Правобережжі, соціально упривілейована польська меншість, складена з земельних власників та міського населення. В цілій провінції чисельна сила польського й українського елементу була приблизно рівна, але аристократичний характер австрійської конституції та політика Відня сприяли полякам. Від 1848 року до останніх днів монархії українці змагалися за поділ провінції на етнічних основах, але їх зусилля залишилися безуспішні.

²³⁾ Новий виборчий закон до галицького сойму ухвалено на початку 1914 року, але вибух війни перешкодив тому, щоб він набрав чинності. Українці дістали близько 30 відсотків місць у соймі та мали бути допущені до співучасті в автономній крайовій адміністрації. Це ще не досягало того, чого українці домагалися як належного їм, згідно з їхньою чисельністю. Проте польська монополія на владу, нарешті, була проломана.

правда, національний рух теж поступав швидко вперед, але ще не встиг охопити цілого народу, українство в Галичині творило вже до 1914 року зовсім скристалізовану спільноту.

Факт, що Україні бракувало в XIX столітті внутрішньої територіальної інтеграції, являв собою вірну ознаку того, що української нації, в повному значенні цього слова, не існувало в той час. Але багато симптомів вказувало на те, що тенденції розвитку всіх українських земель прямували до їхнього злиття в одне ціле.

Всі області України (за винятком «маргінальних» земель) пройшли через ті самі стадії росту, що їх можна назвати «шляхетською», «народницькою» та «модерністичною» добами. На цьому місці не пробуватимемо дати розгорнену характеристику цієї періодизаційної схеми.²⁴⁾ Але можна підкреслити один чи два пункти.

За першої епохи, що тривала приблизно до половини XIX століття, суспільний провід належав дворянству козацького походження на Лівобережжі та Слобожанщині, польсько-українському шляхетству на Правобережжі та греко-католицькому духовенству, — що теж являло собою своєрідну діичну аристократичну верству, — в Галичині. Народництво найсильніше проявлялося на українських землях, що на схід від Дніпра, де воно почало перепліталося з російським революційним народництвом. Але аналогічні течії існували також серед правобережного польсько-українського суспільства, у вияві т. зв. руху «хлопоманів». Знову ж у Галичині носіями першої хвилі народницьких прямувань були «народовці» 1860-их і 1870-их, а другої хвилі — «радикали» 1880-их і 1890-их років.

З бігом часу постійно зростала співпраця між поодинокими українськими землями. Вже заснування в 1846 році першої новітньої національної організації — Кирило-Методіївського Товариства було наслідком взаємопроникання автономістичної традиції Лівобережжя та культурного відродження Слобожанщини. Ми згадали попередньо про інтегруючу економічну функцію Півдня. На переломі століття давні регіональні різниці між українськими землями в Російській імперії вже встигли зникнути або втратили більшу частину свого колишнього значення.

Далі продовжували існувати різниці між Наддніпрянською (підросійською) Україною, як цілістю, та Галичиною, і вони були настільки глибокі, що спричинили згодом серйозні політичні тертя під час революції. Проте саме взаємовідносини між Наддніпрянською Україною й Галичиною давали багато яскравих прикладів міжобласної співпраці. Галицький ґрунт був духово радше яловий. Ідеї, що служили надхненням для українського відродження в Галичині, майже

²⁴⁾ Автор намагався зробити це у своїй статті „The Intellectual Origins of Modern Ukraine“, *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* Vol. VI (1958), No. 3-4.

Українська версія: «Інтелектуальні початки нової України», «Українська літературна газета», Мюнхен, чч. 2, 5, 6, 1959.

без війнятку походили з Наддніпрянщини. З Галичиною була тісно пов'язана праця деяких чільних східньоукраїнських діячів, як М. Драгоманов та М. Грушевський, і вони залишили там глибокі, тривалі сліди. З другого боку, після того, як указ 1876 року заборонив усяку легальну українську діяльність у Росії, Галичина стала притулком для всього українського національного руху. У Галичині друкувалися твори наддніпрянських письменників, які відтак контрабандою перепроводжувано до підросійської України. Намацальні національні досягнення Галичини служили підбадьоренням і зразком для наслідування українських патріотам під російським пануванням. Галицькі українці, що боролися за рівноправність з поляками, турбувалися при цьому не тільки про себе самих: вони вірили, що їхній вужчий вітчизні судилося стати «П'ємонтою» майбутньої самостійної України.

Ще одне кінцеве зауваження. Між проблемами, що віч-на-віч з ними стояв український народ у XIX столітті, не було важливішої, ніж дилема щодо вибору між асиміляцією з всеросійською нацією та утвердженням власної окремої національної індивідуальности. Далекосяжна русифікація України була очевидним фактом, що його не можна повністю пояснити самими репресивними заходами царського уряду. Від Росії променював велетенський престиж великорезжави та блискучої імперської цивілізації. Багато українців, осліплених цим слявом, бажали й собі причаститися до нього. Яким скромним і мізерним здавалося те, що українські патріоти осмілювалися протиставлятися цій розкішній всерозтворюючій колісниці! Яка сміховина диспропорція сил між величезною, деспотичною державою та жменькою мрійників, що їх єдиною зброєю була віра! Годі дивуватися, що речники українського руху інстинктивно одягалися в захисні кольори та намагалися подавати найбільш нешкідливий вигляд. Вони часто представляли свою справу, як аполітичне, культурне обласництво, подібне до провансальського «фелібріж'у». Формулюючи політичну програму, вони не виходили поза домагання федералістичної реорганізації Російської імперії, що чейже, кінець-кінцем, могло бути сприйнятне й для деяких росіян. Але царистська адміністрація бачила ситуацію в іншому світлі: переконана в тому, що відродження України являло собою смертельну загрозу для майбутности Росії, як європейської великої потуги, вона провадила війну на знищення всіх, навіть найбільш невинних, виявів української національної самосвідомости, рівночасно пропонуючи «вірним малоросам» нагоди для кар'єри, визнання та матеріальних користей. Чар Росії діяв навіть на тих українців, що жили поза кордонами імперії. У другій половині XIX століття існувала в Галичині проросійська течія. Галицькі русофіли (чи пак, як їх називали сучасники, «москвофіли») обстоювали прийняття російської мови як літературної.²⁵⁾

²⁵⁾ Русофільський напрям виник у 1860-их роках як реакція проти гегемонії, що її поляки в той час здобули у провінції. Він годувався консервативними настроями деяких галицьких кіл, які добавали особливу цінність

Був такий час, коли могло здаватися, що більшість інтелігенції краю схилялася в бік русофільства. Змагання між русофілами та національним табором точилися за такі позірно тривіальні питання, як мова, граматика й правопис, але в дійсності від висліду залежало й майбутнє української справи. Галичина була пробним полем, де мірялися сили прихильників національного самозречення й національного самоутвердження. Питання, очевидно, стояло перед усім українським народом, але тільки поза межами Росії змагання обох течій відбувалося відкрито, засобами переконування та без того, щоб на сцені з'являвся царський поліціант. Обидві галицькі течії діставали допомогу з-поза кордону: русофіли отримували субсидії з Петербургу, а національні кола користувалися моральною і матеріальною підтримкою Наддніпрянської України. Повільним, упертим зусиллям вдалося зіштовхнути москвофільську групу з захоплених нею позицій та поволі звести її до ролі безсильної кліки; накінець національний рух, що розгортався успішно, цілком поглинув русофільську течію. Це була переломова точка в історії російсько-українських відносин і наслідки дали себе швидко відчутти й на Наддніпрянській Україні. Замість тенденції до русифікації, тепер почався зворотний хід. 1917 року по всій Україні покотилася могутня прибійна хвиля національної революції.

*

ВІДПОВІДЬ

Я вдячний коментаторам за їхню увагу і вдумливі зауваження. Професор Адамс хвалить мене за «відважне ствердження політичної незначущости України, як політичної одиниці, перед 1917 роком». Я вдячний за похвалу, але мушу з прикрістю сказати, що полягає вона на нерозумінні моєї точки погляду. Тому що питання має велику історичну вагу, спробую ще раз сформулювати мої аргументи.

Силу якогось політичного руху треба оцінювати згідно з відповідними критеріями, беручи до уваги специфічні умови. Якщо застосовувати тут західні мірила, то всі неурядові, громадські політичні сили в Російській імперії XIX століття можуть легко викликати враження «незначущости». Це стосується не тільки українського національного руху, але також і чисто російських революційних і опозиційних течій, що чейже теж спиралися на тонкий шар активних однодумців. Це був природний наслідок системи, що в ній деспотична, гіпертрофована держава стояла віч-на-віч з атрофованим, політично нечленоподільним і заляканим суспільством. Назверхні вияви українського національного руху могли бути перед 1917 роком скромні,

---

в тих рисах культурної традиції, що спільні для всіх східних слов'ян: церковнослов'янська літургія, кирилиця, юліанський календар, врешті, старовинне ім'я «Русь», що його легко можна було утотожити з новітньою Росією.

а кількість людей активно заангажованих у ньому — обмежена. Проте історик не повинен недооцінювати його сили. Його життєздатність доводить факт, що він перетривав систематичні переслідування з боку могутньої держави. І він завжди носив у собі потенціальною можливість докорінного перетворення політичної структури Східної Європи в цілому.

Допитливі спостерігачі того часу вміли правильно оцінити політичне значення української проблеми. Ось зауваги німецького мандрівника Йоганна Георга Коля, що відвідав Україну в 1830-их рр.:

«Огида, яку народ Малоросії відчуває до народу Великоросії, така сильна, що її можна справедливо схарактеризувати, як національну ненависть. Від XVII століття, коли країну вперше приєднано до Московського царства, ці почування не зменшилися, але радше скріпилися... Малоросіяни твердять, що до часу їхнього підкорення всі вони були вільні люди та що кріпацтво було між ними не відоме. Як вони самі кажуть, росіяни повернули половину народу в рабів. Упродовж першого століття після об'єднання Малоросія мала своїх гетьманів та зберігала у великій частині свою старовинну конституцію та привілеї; але все це було зметене назадницькими реформами останнього та поточного століття... Полтавську битву до сьогодні згадують у цілій Малоросії з почуттями, подібними до тих, що з ними битву під Білою горою згадують у Чехії... Якщо колись настане день, коли колосальна імперія-Росія розпадеться на шматки, годі сумніватися в тому, що малоросіяни утворять відрубну державу. Вони мають свою власну мову, власні історичні спогади, вони рідко зміщуються з своїми московськими господарями та нараховують уже понад десять мільйонів душ».²⁶⁾

Гідне уваги, що разучі спостереження та передбачення було зроблено, ще заки новітнє українство виринуло як організований рух. Наступні уривки взяті з звіту австрійського консула в Києві, Едварда Седлячека, що його він 1893 року подав міністерству закордонних справ у Відні:

«Малоруський національний рух розвивається, як і раніше, одначе додержується при цьому якнайбільшої обережності... Я знаю особисто багатьох урядовців і вчителів, поведінку яких на службі можна назвати гідною усякої похвали, проте в інтимному гуртку вони виявляють настрої, які найменше можна назвати прихильними до уряду... Характеристичним для сучасного моменту є те, що в російській мові часто появляються історичні та етнографічні студії про Малорусь. Це є природним наслідком того, що цензура дуже суворо поводиться з малоруськими публікаціями... Ці (організаційно не оформлені) гуртки, поширені по всьому краю, мають чисто літера-

²⁶⁾ J. G. Kohl, *Russia: St. Petersburg, Moscow, Kharkoff, Riga, Odessa, the German Provinces of the Baltic, the Steppes, the Crimea, and the Interior of the Empire.* (Лондон, 1844), стор. 527-29.

турний або науковий характер і є невлоні для поліції. В дійсності вони скріплюють малоруський патріотичний настрій у краю.»²⁷⁾

Цей звіт показує стан українського руху в добу реакції. Щоб дістати уявлення про подивугідний поступ, що його він зумів досягнути протягом наступних двадцяти років, нема кращого свідка за російського чорносотенця, С. Н. Щеголева. Він написав товсту книгу про українську справу, видану 1912 року, що її називали «довідником для поліції».²⁸⁾ Але незалежно від авторової тенденції та намірів, його праця багата на фактичні інформації, зачерпнені з тогочасної преси. У читача створюється виразне враження, що напередодні першої світової війни весь «Південь Росії» був переритий і підмінований легальними та підпільними діями українського національного руху. Вивчення книги Щеголева розкриває коріння, з якого розцвіло українське «чудо» 1917 року; воно рівнож стверджує помилковість погляду професора Адамса, що згідно з ним український революційний парламент, Центральна Рада, був «дрібною та ізольованою групою націоналістичних інтелектуалістів». Насправді Рада була гребенем хвилі могутнього руху мас.²⁹⁾ Головна проблема та трудність Центральної Ради зовсім не полягала в тому, як на це натякає професор Адамс, що їй бракувало народної підтримки, але, якраз навпаки, в певних недостачах керівництва: національна провідна верства не була ані достатньо чисельна, ані відповідно політично досвідчена, щоб оволодіти спонтанним повстанням мас та міцно взяти в руки владу в обширній країні та в складних і тяжких внутрішніх і міжнародних обставинах.

Пишучи свою статтю, я свідомо обмежився передреволюційною

²⁷⁾ Дмитро Дорошенко, «Український рух 1890-их рр. в освітленні австрійського Наукового Інституту, т. 48 (Варшава, 1938), стор. 59-70.

²⁸⁾ С. Н. Щеголев, «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма» (Київ, 1912).

²⁹⁾ Пробою сили українського руху були вибори до Російських Установчих зборів пізньої осені 1917 року. «П'ять мільйонів голосів, що їх начисто одержали різні українські списки, являють собою досягнення, помітне з кожного погляду; до цього треба додати щонайменше ще півмільйона голосів, що становлять українську частку у спільних списках, домовлених з іншими партіями... Перед лицем такої виразної демонстрації сили просто не годиться говорити, що український рух був слабою та штучною справою, вигаданою групою гіпернаціоналістичних інтелектуалістів». Oliver Henry Radkey, *The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1950) стор. 18 і 30. Правильність цього іспиту виразно визнав сам Ленін. Роза Люксембург вірила (подібно як сьогодні професор Адамс), що Центральній Раді бракувало масової бази, і вона докоряла Ленінові за те, що він буцімто «розбенує» український націоналізм. Виправдуючи свою політику, Ленін посилався на висліді виборів до Установчих зборів, як на доказ того, що український рух являє собою силу, з якою треба рахуватися. Тут можна ще зауважити, що в вісьмох губерніях України більшовики дістали тільки десять відсотків голосів. Див. Jurij Borys, *The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine* (Stockholm, 1960), стор. 159-60.

добою. Зате коментар професора Адамса головне присвячений революції 1917-20 рр. Це ставить мене у незручне становище. Для просторого обговорення історії української революції мені бракує місця, але разом з цим я не можу залишити деяких тверджень професора Адамса без відповіді.

Основна Адамсова концепція української революції — дикий й хаотичний селянський бунт, «жакерія». Ця картина, — яка, мабуть, виникла під впливом наукових інтересів автора до історії махновського руху у Степовій Україні, до тієї міри одностороння, що майже подобає на карикатуру. Я не думаю заперечувати існування тих «анархістських» рис, — але не вони були визначальні в українській революції.

Згадаймо, наприклад, про консервативний режим 1918 року, очолений гетьманом Павлом Скоропадським. Згідно з професором Адамсом, Скоропадський був просто «німецькою маріонеткою». Я тверджу, що такий погляд є грубим спрощенням. Генерал Скоропадський, нащадок роду, що почесно записав себе на сторінках українських літописів, повернувся під час революції на службу своїй вітчизні зовсім подібним способом, як його колишній товариш зброї, генерал Маннергайм, повернувся на службу Фінляндії. Скоропадський відіграв важливу роль в подіях на Україні в 1917 році, ще довго до приходу німців. Відповідає правді, що гетьманщина 1918 року потребувала, щоб устоятися, німецької протекції; але вона знаходила підтримку й серед українців консервативних і поміркованих переконань.³⁰⁾ За час свого недовгого існування гетьманат міг похвалитися цілим рядом досягнень, що заслуговують на пошану, включно з заснуванням двох університетів з українською мовою навчання, в Києві та Кам'янці Подільському, та академії наук, що її прямим продовженням є сучасна Академія Наук УРСР. Політичне життя Скоропадського не скінчилося з падінням гетьманщини. Його моральна постать справді виросла за роки вигнання, а значний відлам української громадськості за кордонами Радянського Союзу продовжував за міжвоєнної доби бачити в ньому законного претендента на трон України. Все, що ми сказали, подумане не як апологія Скоропадського або режиму, що він очолював 1918 року, але як пересторога проти спрощених кліше у трактуванні історії української революції.

---

³⁰⁾ Підложжя державного перевороту, що його вчинив Скоропадський недавно тому дослідив Олег Федичин на основі німецьких архівних джерел. Виявляється, що Скоропадський не був висунений німцями. Він з власної ініціативи започаткував змову правих кіл проти соціалістичного уряду Центральної Ради. Незалежно від цього, німецька військова влада прийшла до рішення, що треба позбутися Ради, що виявила себе «неподатливою у співпраці». Обидві сторони домовилися тільки на кілька днів перед переворотом, що відбувся 29 квітня 1918. Див. Oleh S. Fedyshyn, "German Plans and Policies in the Ukraine, 1917-1918" (unpubl. doctoral dissertation, Columbia University, 1962).

Невдача української революції наявна: вона не зуміла закріпити самостійної, демократичної національної держави. Але проникливий дослідник, що його зір не обмежений альтернативою успіху й неспіху, може почувати, що він зобов'язаний зважити причини невдачі та повинен з'ясувати, чи й які тривалі здобутки залишила за собою, без огляду на поразку, українська революція.

Між молодими національними державами, які виринули в Східній Європі під кінець першої світової війни, жодна не була обтяжена такими труднощами, як Україна. Вбивча рука російського царизму викривила і припізила нормальний розвиток країни. Українство вгиналося в 1917 році під тягарем велетенських історичних занедбань, і весь цей тягар треба було підняти нараз, тоді як інші бездержавні нації мали змогу розв'язувати ці вступні проблеми ступнево, впродовж кількох десятиліть. Наприклад, у старій Росії не існувало ані однієї школи з українською мовою навчання. Україна стала рівночасно перед такими неспівмірними завданнями, як, з одного боку, створення сітки народних шкіл, а, з другого — формування самостійного державного апарату, армії, дипломатичної служби. Можна додати, що імперська Росія, що в її тіні так довго довелося жити більшості українського народу, була надзвичайно поганою виховною установою щодо підготовки населення до самоуправління та політичної дозрілості. В українських колах часто говорили жартом: «Чому Британія не хоче анексувати нас, як колонію? Тоді ми були б готові до самостійності за десять років». У країні існували гострі соціальні напруження. На відміну від Московщини, на Україні цей рух соціального протесту не виливався у правовірні більшовицькі канали; все ж він створював сприятливий ґрунт для підривної пропаганди, що виходила з Москви, та перешкоджав консолідації демократичної Української Народної Республіки.

З міжнародної точки погляду Україна мусіла, поперше, в 1917 році нести небажану спадщину війни проти Центральних держав; подруге, на неї упав у 1918 році тягар німецької окупації; потрете, вона зустрілася в 1919 році з невизнанням і політичною ворожістю з боку переможної Антанти. Ізольована й позбавлена всякої зовнішньої допомоги, Україна мусіла провадити війну рівночасно на трьох фронтах: проти Радянської Росії, проти Добровольчої Армії генерала Денікіна і проти Польщі. На особливу згадку заслуговує польсько-українська боротьба, бо її звичайно не додачають західні історики, які підходять до української революції як частини російської громадянської війни. Польсько-український конфлікт ні в якому випадкові не був тільки справою локального значення, що стосувалося тільки однієї Галичини; його глибокий вплив заважив на всьому розвитку української проблеми. Галичина була тією частиною України, що посідала найвищий ступінь національної свідомості. Своєю громадянською дисципліною та публічним порядком ця земля корисно вирізнялася серед усіх східноєвропейських країн того часу, а її насе-

лення було неподатливе на комуністичну пропаганду. Українські провідники мали намір використати Галичину як твердиню й базу для боротьби проти Радянської Росії. Але цьому перешкодив польський наїзд, що у критичні місяці зими й весни 1919 року відтягнув найкращі українські сили з протибільшовицького фронту. З другого боку, політична тупоумість та штивний централізм білогвардійщини унеможливили коаліцію всіх протикомуністичних сил. Не зважаючи на ці трагічні обставини, Україна дала впертий, наполегливий оборонний бій і не переставала боротися. Якщо глянути на речі в цьому світлі, то навіть «селянський анархізм», що справив таке велике враження на професора Адамса, можна зрозуміти як стихійне шукання українських мас свободи, самостійности та справедливого суспільного ладу.

Професор Адамс має рацію у тому, коли він стверджує, що українські патріоти були чинні теж у радянському таборі. Проте радянський режим посідає зовсім інше місце в російській та українській історії. У Росії перемога більшовиків сталася над їхніми внутрішніми противниками. Чи це комусь подобається, чи ні, але Радянська Росія є законним спадкоємцем традиційної російської державности. З цього погляду становище України скорше нагадує «народні демократії», створені після другої світової війни. Радянський режим накинено країні ззовні; слабкі місцеві комуністичні сили, — що між ними етнічні українці становили тільки меншість, — ніколи не були б спроможні здобути владу на Україні без зовнішньої інтервенції. «Українська Радянська Соціалістична Республіка» являє собою компроміс між фактом відновленого російського панування та тими здобутками української революції, що їх уже не можна було викреслити. Політична далекозорість і гнучкість Леніна засвідчена тим, що він, частинно зревизувавши свою первісну централістичну програму, збагнув konieczність неутралізувати українські національні сили відповідними поступками.

Тривалими досягненнями української революції була, поперше, глибока «мутація» збірної духовости українського народу й його кристалізація в модерну націю та, подруге, пересунення у міжнародній структурі сил східньої половини континенту. «Перевороты у Східній Європі 1917-20 років довели до трьох великих результатів: до перемоги більшовизму, що вступив в історичне наслідство Московії-Росії, до відновлення Польщі та до відродження України, як третьої великої національної й політичної потенції східноєвропейського простору, поруч з Великоросією й Польщею».³¹⁾ Гідне, наприклад, уваги, що зміни, які наступали у Східній Європі після другої світової війни, являють собою не тільки поширення імперіяльної сфери Москви, але

³¹⁾ W. Kutschabsky, Die Westukraine im Kampfe mit Polen und Bolschewismus in den Jahren 1918-1923 (Berlin, 1934) стр. 1.

також здійснення територіяльної програми, що її український рух відстоював від поколінь: консолідація всіх земель з українськомовним населенням в одному українському політичному тілі. Це своєю чергою спричинило пересунення в рівновазі сил між Україною й Росією, що його наслідки повністю покаже щойно майбутнє.

Професор Адамс доводить нам до відома, що він «часто зударявся з українськими націоналістичними ученими» й він жаліється, що «націоналістичний жужель довго заважав успішним дослідям у цій області», себто в області новітньої української історії. Професор Адамс люб'язно звільняє мене від цього закиду, але мені здається, що його скарги безпідставні. Українських учених у західних країнах небагато, і нема великої небезпеки, що вони зможуть комунебудь «переполоскати мозок». Якщо йдеться про новітню українську історію, то трудно збагнути, яким способом «націоналістичний жужель» міг перешкоджати її дослідженню. Чи не відповідає радше правді, що західні вчені ще досі не встигли відкрити історію України, старої чи новітньої, як окремого поля наукових дослідів, і якщо взагалі цікавляться нею, то хіба тільки принагідно, на маргінесі російської історії? Вираз «націоналістичні вчені», що його вживає Адамс, містить у собі оцінку вартости (judgment of value, Werturteil). Я ніколи не чув, щоб якомусь історикові російського походження, що працює у Сполучених Штатах, чіпляти етикетку «націоналістичности», навіть коли він показує явні симптоми російського патріотичного запалу. Чому ця різниця у трактуванні? Відповідь, на мою думку, в тому, що погляди й інтерпретації, що їх традиційно захищає російська наука, стали загальнопоширені, і їм довіряють, не перевіряючи їхніх засновків. Концепцій, що відбігають від цієї ортодоксії, не вважать щодо їхньої наукової обґрунтованости, але автоматично виключають з-під розгляду, як буцімто тенденційні й «націоналістичні». Я, очевидно, не чекаю, щоб хтось безкритично приймав думки, що їх відстоє українська історіографія; але вони заслуговують на те, щоб їх бодай уважно вислухати.

Великий російський державний муж, Сергій Вітте, колись сказав:

«Ми досі ще не усвідомили, що від часу Петра Великого та Катерини Великої нема Росії, а є Російська імперія. Коли яких 35% населення — інородці, а руські розділяються на великоросів, малоросів і білорусів, то неможливо в XIX і XX століттях вести політику, ігноруючи цей історичний факт капітальної ваги, ігноруючи національні прикмети інших національностей, що ввійшли в Російську імперію, — їх релігію, їх мову й інше».³²⁾

Багато американських учених на полі східноєвропейських і слов'янських студій ще досі не встигли повністю перетравити цього «істо-

³²⁾ С. Ю. Вітте, Воспоминания, III (Москва, 1960), 274.

ричного факту капітальної ваги», що його Вітте наголошував уже півстоліття тому. Історію «Росії» звичайно розглядають як історію національно однородного обширу, а не як багатонаціональної імперії, що її, з тієї точки погляду, треба порівняти до колишніх Османської та Австрійської імперій. Вважаю, що наслідком цього є одностороннє та недостатнє розуміння східноєвропейського історичного процесу. виправлення цього вимагало б глибокої ревізії традиційних історичних перспектив, а цьому заважає велика сила інтелектуальної інертності. «Націоналістичним історикам», що на них нарікає професор Адамс, робить честь те, що вони виконують корисну службу гедзів, які пробуджують ліниву мисль з догматичної дрімоти.

Коментар професорів Прицака й Решетаря порушує багато питань, між іншим щодо класифікації України, як «східньої» або «західньої», та щодо її «історичности» та «неісторичности». Стосовно першої точки, я схильний згодитися з Оскаром Галецьким, що Україна є рівночасно і східньою й європейською; до другого питання я висловився в статті. Ці, як й інші проблеми, підняті професорами Прицаком та Решетарем, варті того, щоб колись ґрунтовно їх обговорити; але це виходить поза межі статті, присвяченої новітній Україні. Читач коментаря сам бачитиме, що в царині української історії є багато інтересних тем для наукової дискусії. Я вдячний професорам Прицакові та Решетареві за їхнє інтенсивне дослідження.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріялі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag „Sučasnist“, 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

СПОГАДИ

ВОЛОДИМИР РУДНИЦЬКИЙ: **НА СЛУЖБІ У ФРАНЦУЗЬКОЇ ЮСТИЦІ**

У перші дні березня 1946 року в місті Фельдкірх (в австрійському краї Форарльберг) звернувся до мене князь Владислав Радзівіл з проханням бути перекладачем на процесі перед французьким Найвищим військовим трибуналом, який 16 березня мав судити чотирьох молодих поляків-діпістів, оскаржених у вбивстві австрійського залізничника та в грабунковому нападі. Форарльберзький край знаходився тоді у французькій окупаційній зоні Австрії, і судові процеси велися французькою мовою, при чому все перекладалося на німецьку. Підсудні та свідки, які не знали французької або німецької мов, склали зізнання своєю рідною мовою; для них французи запрошували ще окремого перекладача.

Моє знання французької мови обмежувалося розумінням її: я міг перекладати з цієї мови на німецьку або польську, але я рішуче не почував себе спроможним перекладати з обох згаданих мов на французьку. Я сказав це князеві Радзівілові і заявив, що зможу бути перекладачем на процесі при умові, що суд покличе ще одного перекладача. Князь зобов'язався полагодити цю справу з французькою владою. Через два дні я дістав офіційного листа від комісара уряду при Судовому трибуналі на Форарльберг, капітана Фіжеака, з проханням бути перекладачем на згаданому судовому процесі (характеристична для французів форма «прохання», а не «призначення»).

Я дав свою згоду, пішов до судового бюро, щоб познайомитися з актами справи. У визначений час я прибув у судову залю, де склав присягу перед головою трибуналу і так почав своє «урядування». Це був мій перший контакт із судом — від червня 1944 року, і перший контакт у моєму житті із судом французьким. До того цей контакт мав цілковито інший характер, як перед тим, з 1913 року почавши, коли я виступив уперше в суді як адвокатський конципієнт. Тепер, на судовому процесі, я перекладав з польської на німецьку і навпаки, як також з французької на польську; на французьку перекладала молода угорська аристократка, яка була службовцем французького суду у Фельдкірху.

Під час перерви до мене підійшов французький підстаршина і повідомив, що президент трибуналу бажає говорити зі мною. Я зайшов до його бюро, де були також інші члени суду та прокурор. Президент трибуналу в ранзі полковника був одночасно також президентом Найвищого військового трибуналу у Відні, якому підлягали всі фран-

цузькі суди у французькій окупаційній зоні Австрії. Полковник — старша, культурна і дуже ввічлива людина — висловив мені своє задоволення та визнання за мою перекладацьку роботу, після чого випитував, хто я, якої національності, де закінчив студії і яка моя професія. Вислухавши мене, він порадив, щоб я вніс прохання визначити мене адвокатом при французькому суді, мовляв, він якнайшвидше позитивно полагодить таке прохання. Я чемно подякував йому за увагу та ввічливість. Цієї пропозиції я не трактував серйозно і тому не поспішав нею скористатися. Я був обвантажений працею в Українському крайовому комітеті та Братстві св. Андрея і тому не хотів брати на себе нових обов'язків, які могли б бути перешкодою в моїй громадській роботі.

Якось після того приїхав до мене мій брат Іван («Кедрин») з Інсбруку. Я оповів йому про свій «виступ» у французькому суді і про пропозицію президента трибуналу. Іван став переконувати мене, щоб скористатися доброю нагодою, аргументуючи, що в теперішні непевні часи, коли по країні швентяють всілякі більшовицькі «репатріаційні місії» та різні провокатори, добре мати на руках документ французької влади. Я особисто мав досвід з методами праці таких «місій», які погрозами та шантажами «заохочували до повернення на батьківщину». Після мого переслухання перед такою «місією» я негайно пішов до французького військового губернатора й оповів йому про «урядування» більшовицького офіцера. Губернатор викликав свого ад'ютанта і доручив йому піти зі мною до залі, де відбувалися переслухання, та заявити радянському офіцерові, що, якщо він не змінить своєї поведінки, він разом із своєю «місією» буде викинений з будинку. Одного дня губернатор попросив мене бути присутнім при дальших переслуханнях і звертати увагу французького офіцера на всілякі зловживання більшовика. Наслідок був такий, що збентежений радянський офіцер обмежився тільки формальними питаннями і досить швидко заявив, що «справи на сьогодні закінчені». Наступного дня ми довідалися, що «місія» виїхала вночі з Фельдкірху. Треба підкреслити, що губернатор та весь його офіцерський штаб були завзятими «голістами», а тим самим завзятими ворогами нацизму і комунізму.

Огож я послухав поради свого брата і вніс відповідне прохання до французького Найвищого військового трибуналу у Відні. У квітні мене закликали на переслухання до «сюрте» (французька служба безпеки), а в червні дістав запрошення від президента суду на Форарльберг з'явитися в його бюро 26 червня. Він повідомив мене тоді, що з Відня дістав призначення для мене бути адвокатом перед французькими судами в Тіролі і Форарльберзі. Привітавши мене з успіхом та обмінявшись зі мною кількома чемностевими компліментами, він відібрав від мене присягу, що сумлінно виконуватиму свої обов'язки, і вручив мені «номінаційний декрет». З цим моментом я став одним з багатьох коліщат машини французької юстиції.

До того часу такі «номінаційні декрети» отримали з-поміж «діпi-стiв» у Форарльберзі: д-р Даукса, молодий та енергійний колишній секретар литовського посольства у Парижі, і росіянин Муровцев, людина старша та колишній польський суддя в Білостоці. Обидва дуже культурні та ввічливі. Я був перший з-поміж українців; пізніше такі призначення отримали: д-р Іван Рогоцький, д-р Теодор Михайлівський і д-р Олександр Соколишин, а з поляків — суддя Баер. Я був задоволений своєю «доброю виказкою», про яку згадував мій брат Іван. Але своє призначення я вважав формальністю і не думав, що фактично виконуватиму адвокатську практику.

*

Склася так, що після першої справи (до речі, не надто серйозної, хоч для кожного оскарженого його справа є «дуже серйозною»), в якій я виступав як оборонець і яка закінчилася успішно для мого клієнта, до мене почали зголошуватися далші оскаржені і моя адвокатська діяльність розгорталася щораз більше. Згідно з розпорядженням французької влади адвокати-діпiсти могли боронити перед судом усіх, крім австрійців та німців. Але на практиці це розпорядження було тільки паперовою постановою. Австрійські адвокати у Фельдкірху, з якими я підтримував дружні взаємини, не виступали радо перед французькими судами. У них, як у більшості австрійського населення, існувало упередження до французів як до окупантів, хоч назовні виявляли симпатії до них як до «визволителів від німецького нацизму». Тому ці адвокати досить часто відмовляли своїм землякам і відсиляли їх до мене або інших діпiстських адвокатів. Французи «замикали очі» на формальну перешкоду і не робили нам, діпiстам, жадних труднощів. У моїх взаєминах з місцевими адвокатами та населенням допомагав факт, що я колись був громадянином та офіцером «старої Австрії» і в її університеті здобув правові знання. У кінцевому балі моє клієнтура складалася з українців, литовців, поляків, росіян, румунів, чехів, швайцарців та югославів і австрійців та німців. Між моїми клієнтами були також один аргентинець та один еспанець. Отож був це широкий вахляр національностей, як також і широке коло кримінальних справ, почавши від дрібних проступків (недозволений перехід кордону, спекуляція на чорному ринку, малі крадіжки) і до важких справ (грабіж, незаконне посідання зброї, ворожі вчинки проти французької влади та армії, шпигунство, вбивство).

В оцінці кримінальних вчинків французи опиралися на австрійський кримінальний кодекс, який я вивчав в університеті і який був дійсний у Польщі до 1932 року, і на розпорядження французького високого комісара в Австрії ч. 20, яке стосувалося справ, пов'язаних з окупацією Австрії та французькою безпекою. Всі чужинці підлягали виключно французькій юрисдикції, а австрійці тільки тоді, коли попадали в колізію з розпорядженням ч. 20. Але французи інтерпретували це розпорядження дуже широко і ставили майже всіх оскар-

жених австрійців перед свій суд, залишивши австрійським судам рішення в цілком дрібних справах. Зате французи цілковито не втручалися в справи цивільного кодексу і ці справи належали виключно австрійським судам. Кримінальна процедура була подібна до австрійської, однак дещо ліберальніша. Процеси за менші провини велися перед одним суддею; важчі проступки та легші злочини — перед трибуналом трьох суддів; злочини проти людського життя (вбивство) та проти безпеки Франції — перед Найвищим військовим трибуналом, складеним із п'ятьох суддів. Лави присяжних не було, як зрештою її ніколи і ніде не буває у військових судах. Усі судді, прокурори та секретарі судів були військовими людьми.

Ще як студент, а згодом як адвокатський конципієнт, я добре пізнав австрійське кримінальне судочинство, як також і польське після першої війни. На мою думку, і те і те стояли на високому етичному та фаховому рівні; і те і те керувалися головно засадою «дура лекс, сед лекс». Чуттєві моменти не відігравали жадної ролі ні в оцінці справи, ні в присуді. Зате французьке судочинство я знав тільки з газетних звідомлень про «сенсаційні кримінальні процеси». Уже тоді я переконався, що у французів важливу роль грає чинник емоціональний і тому французькі судді часто переходили до денного порядку над речевими доказами вини підсудного, скваліфікувавши виконаний злочин як «крім пассіональ», або вимірювали кару нижче закону чи звільняли підсудного цілковито від вини і кари. Доказами цього були, наприклад, процес про вбивство Симона Петлюри і процес про вбивство відомого у Львові власника ресторану Ценгутта. Оскільки не помиляюся, кримінальний трибунал у Львові тільки один раз знехтував засаду «твердий закон, але закон» на користь чуттєвого фактора, коли звільнив пані д-р Мацьків від вини за вбивство свого товариша по фаху, її нареченого, що її покинув.

Мій погляд на французькі суди підтвердився, коли я як оборонець увійшов у тісний контакт з ними.

Ми всі знали Теміду як богиню з суворим обличчям та з зав'язаними очима, яка в одній руці тримає меч, а в другій — терези. Однак під час своєї співпраці з французьким судом я переконався, що французька Теміда, хоч має зав'язані очі і меч та терези, не має такого суворого та невблаганного обличчя. В неї м'які риси і легка, погідна усмішка; вона неначе говорить підсудному: «Не лякайся, я не така сувора»... Таке уявлення про французьку Теміду підтверджувала також поведінка прокурорів. Коли досі ми знали їх як безоглядних оскаржувачів, які неначе паук хочуть зловити жертву в свої сіті, щоб знищити її, французький прокурор — людина цілком іншого типу. Передусім він льюальний до підсудного та його оборонця; він уважає себе частиною суду і прагне викрити правду, а якщо вона звертається проти нього самого, він льюально піддається їй, відкидаючи тактику «поставити на своєму». Він стоїть на сторожі

законів, але він є також людиною, яка ставить почуття справедливості та відразу до зробленої кривди вище від формальної легалістики.

Я мав такий випадок: моїми клієнтами були дві австрійські жінки, оскаржені за обман. Під час перерви в процесі суддя, прокурор і я вийшли в коридор «на перекур». Стоячи в куті, ми побачили, як один свідок, що вже склав свої зізнання, жваво розмовляв з двома іншими свідками, що чекали своєї черги. Коли після перерви суддя хотів продовжувати процес, прокурор попросив слова і склав таку заяву: «Під час перерви я бачив, як свідок А розмовляв із свідками Б та В. Припускаю, що темою їхньої розмови був наш процес і що свідок А інформував їх про свої зізнання. Вони мусять бути тепер під впливом цих інформацій і тому я не можу мати довір'я до їх безсторонності та правдомовності, хоч вони є моїми свідками, тобто свідками оскарження. Я відкликаю оскарження і прошу суд про звільнення підсудних через брак доказів їхньої вини».

На залі зчинився шум: усі були здивовані. Тепер попросив слова я, щоб подякувати прокуророві за його людський підхід до справи, і, звертаючися частково до публіки, вказав на поведінку прокурора як на клясичний зразок духа французького судівництва, до якого треба мати довір'я, бо французький суд, хоч є караючим чинником для тих, хто став проти закону, одночасно є також оборонцем законних прав та людської гідності підсудних. Після цього я бачив на обличчях судді та прокурора вияви задоволення; прокурор же, малий бундючний корсіканець, робив на мене враження кітки, яка щасливо муркотить, коли погладити її по шерсті.

*

На початку я сумнівався, чи зможу успішно виконувати обов'язки оборонця в кримінальних справах. Ще за часів університетських студій я високо цинив саме цю професію. Як студент я працював «мундантом» у канцелярії визначного адвоката та знаменитого промовця д-ра Тадеуша Дверніцького, а після закінчення студій — «конципіентом» одного з найкращих львівських оборонців д-ра Густава Бромберга, в якого я навчився багато чого доброго. Моїм попередником був мій добрий знайомий д-р Володимир Темницький, пізніше відомий громадський діяч та міністер закордонних справ УНР, який перейшов тоді на судову практику і порекомендував мене Бромбергові. Я часто ходив прислухатися до великих кримінальних процесів в окружному суді на вулиці Баторія, в яких брали участь такі видатні оборонці, як д-р Грек, д-р Сумпер-Солянський, д-р Глявати, д-р Тувін та мій шеф, а з українців д-р Володимир Старосольський, д-р Лев Ганкевич та д-р Маріян Глушкевич, і прокурори Перацький та Гюртлер (обидва стали пізніше оборонцями) і наш д-р Теодор Рожанківський. Всі вони були моїми вчителями, від яких я навчився, що професія кримінального оборонця не сміє бути «рутиною» і що вона є посланництвом, як і професія лікарська. Роля кримінального оборонця лежить передусім

у допомозі своєму клієнтові, не зважаючи на те, чи оборонець переконаний щодо невинності або вини оскарженого. Кожний, хто свідомо або навмисне виконує злочин, має звихнену психічну структуру і тому до кожної справи та до кожного клієнта треба підходити індивідуально. Оборонець мусить не тільки знати закони та влучно їх інтерпретувати, але також бути добрим психологом щодо свого клієнта і щодо суддів, прокурора, присяжних суддів та свідків. Як лікар повинен стежити за новими теоріями та практичними здобутками в ділянці медицини, так і адвокат повинен постійно поглиблювати свої кримінологічні знання з усіма допоміжними ділянками, як судова медицина, токсикологія, балістика тощо, а навіть історія і література. Це — арсенал, який допомагає оборонцеві в його успіхах.

Я вірив, що моє знання законів і психології є задовільне. Але як дати собі раду з такими спеціальностями, як токсикологія чи балістика? Я надіявся на Бога, що не матиму справ, які вимагали б знання цих ділянок науки. Моя надія здійснилася.

І ще одна проблема не давала мені спокою. Я усвідомлював, що більшість моїх клієнтів становитимуть українці. Прикро було бачити, як нищилася душа українського емігранта: поширювалися спекуляція на чорному ринку, крадіжки, обмани, а то й грабежі. Були також випадки убивств. В'язниці щораз більше заповнювалися арештованими. Пошесть спекуляції заразила навіть деяку частину інтелігенції, яка, мовляв, із шляхетних мотивів залишила рідні землі. До речі, всі національні групи були заражені цією післявоєнною пошестю.

Після довгих розважень та сумнівів і після розмов із своїми приятелями я прийшов до висновку, що мушу використати своє призначення на адвоката при французькому суді на те, щоб боронити не тільки своїх земляків, але також і українське добре ім'я, яке знеславлювали темні елементи своїми протизаконними вчинками.

Очевидно, за оборону я жадав заплату, але ця винагорода в більшості не стояла в жадному відношенні до вкладеної мною праці і до моральних терпінь, що їх я переживав. Коли я був переконаний щодо невинності незаможного клієнта, я боронив його безплатно. Були також випадки, що оскаржений звертався до мене з настирливим проханням про «рятунок», обіцяючи «свято, під словом честі» покрити рахунок після судового процесу. Я брався за оборону, витрачав свої гроші на подорожі до Брегенцу чи до Інсбруку, але навіть після успішного для оскарженого процесу я такої «людини честі» більше й не бачив.

*

З одним того роду «джентлменом» (до речі, неукраїнцем) я мав таку справу.

До мене прийшла одна жінка і, захлинаючися від сліз, сказала, що її приятеля п. В. заарештувала австрійська жандармерія і після переслухання повезла до Інсбруку. На моє питання про причину аре-

шту вона відповіла, що не знає, однак догадується, що це сталося, мабуть, «у зв'язку з інтересами, які В. робив з австрійцями». Вона додала, що В. встиг їй сказати, щоб вона звернулася до мене. В. не тішився доброю славою серед своїх земляків і вважався в колах діпстів одним з «великих акул спекуляції». Мені не дуже хотілося боронити такого типа, тому відповів, що заки зважуся прийняти справу, мушу познайомитися з судовими актами і поговорити з арештованим; а тому, що акти та оскаржений знаходяться в Інсбруці, я мусів би поїхати туди, для чого в мене не має ні часу, ні охоти, а сама подорож коштуватиме досить багато. Але пані Х. настоювала, щоб я не відмовлявся від оборони, і витягла з торбинки цілу купу австрійських банкнот, мовляв, це все на кошти моєї подорожі; гонорар за оборону буде заплачений після судового процесу.

Я таки вибрався до Інсбруку, прочитав у канцелярії суду стосовні акти і з дозволу суду пішов до в'язниці на побачення з В. З актів виходило, що В. оскаржений за контрабанду великої кількості сахарини та тютюну із Швейцарії, за нелегальний продаж цих товарів і за обман. Я повідомив В. про стан справи і про те, що вона виглядає дуже погано з огляду на обтяжуючі його зізнання свідків. В. був пригнічений і запевняв мене, що він не винний (у що він сам, мабуть, не вірив), благав, щоб я прийняв оборону, і «свято обіцяв» заплатити гонорар зараз після свого повернення до Фельдкірху. Ми домовилися щодо висоти гонорару. Я порадив йому, щоб він далі обстоював свою невинність перед судом, і пообіцяв поробити заходи щодо його звільнення з в'язниці за кавцією. Він сам пропонував визнання вини, щоб цим способом дістати меншу кару.

Я залишився в Інсбруці ще один день, щоб полагодити цю справу, склав у суді прохання про звільнення В. з в'язниці і подбав про конференцію з головою суду, який заявив мені, що він особисто не є проти випущення В. з в'язниці, але не може зробити цього без згоди прокурора. Прокурор навіть і слухати про це не хотів і заявив мені, що він переконаний щодо вини В., маючи про неї неоспоримі докази, і що мій клієнт мусить бути засуджений. На його думку, було б безвідповідально випускати на волю такого «типа», бо він може ще до судового процесу далі робити свої «інтереси». Не помогли мої переконання, що ні прокурор, ні оборонець не можуть вирішувати винна чи не винна людина, бо для цього покликаний тільки суд, і що вже не раз із «мруваної справи» прокурора після процесу залишалося тільки розчарування.

Справу звільнення В. з в'язниці я програв. Але я не зрадив прокуророві, що в його оскарженні є слабкий пункт, який я зможу використати на процесі, в наслідок чого мій клієнт може вийти невинний. Прокурор покликав на головних свідків оскарження двох австрійців, які, як виходило з судових актів, були співниками В. у його злочиннях. Вони можуть бути не свідками, а співоскарженими, бо їх свідчення не заслуговують на безсторонність та вірогідність. Це була фор-

мальна помилка прокурора, яку він зробив, мабуть, під впливом оцінки справи австрійською жандармерією, що за всяку ціну хотіла звалити всю вину на «авслендера» та вибілити власних «бюргерів». Якщо мені вдасться переконати суд щодо слушності моєї тези, мій клієнт вийде із судової зали з офіційною печаткою «не винний», а це допоможе йому виїхати в іншу країну поселення.

Мої передбачення здійснилися. Суд прихилився до моєї аргументації, дав прокуророві легку «репріменду» за його незгідну з законом «незручність» і звільнив мого клієнта В. від вини. Після процесу прокурор підійшов до мене, привітав мене з успіхом і сказав: «Я підозрівав, що Ви маєте щось „у рукаві“, але не вірив, що Вам така штука вдасться». Я відповів: «Ви зробили помилку напевно в добрій вірі. Однак вірю, що на майбутнє будете лагідніші у притримуванні підозрілих у слідчій в'язниці. Зрештою не беріть моїх виступів у суді як особистих випадів проти Вас. Ми ж обидва виконуємо тільки свої обов'язки. Ви знаєте, що особисто я симпатизую Вам». «Так, я це знаю і тому радію з Вашого успіху». Ввічлива усмішка і міцний потиск руки.

Коли я вийшов із судової зали, зустрів у коридорі свого клієнта В. та його приятельку. Я відразу спостеріг, що В. цілковито змінився: замість боягуза у в'язниці, я побачив давнього самовпевненого аrogанта. Він навіть не вважав за відповідне подякувати за мій труд і сказав: «Я просидів невинно майже один місяць у в'язниці, з якої Вам не вдалося мене витягти. Хоч я пообіцяв заплатити Вам за оборону, не зроблю цього і не дам Вам більше жадних грошей». Я не бажав заходити з ним у розмову на тему його «невинности», тому відповів: «Пам'ятайте, молодий чоловіче, що найбільша цінність у людини — це її честь, а до чести належить дотримувати слово. Якщо ви міняєте свою честь за гроші, Ви не порядна людина, а звичайний обманець». Він почервонів із злоти, його приятелька хотіла щось сказати, але я відвернувся від них і вийшов із судового будинку.

Однак такі випадки були рідкими винятками. В загальному мої клієнти, зокрема австрійці, німці та швайцарці, були льояльні, платили гонорари звичайно перед процесом, а після нього дякували мені за мою працю та зусилля «врятувати їх від біди», не зважаючи, що деколи процес закінчувався для них некорисно.

Я мав звичай не обіцяти клієнтам «грушок на вербі». Я обіцяв їм тільки сумлінну працю і нічого більше. Я ніколи не пророкував їм звільнення від вини, бо це належало до компетенції суду; у безнадійних справах я приготував клієнта одверто на неминучий засуд, пообіцявши тільки, що робитиму все, щоб кара була якнайлегшою. З приємністю стверджую, що таке моє щире ставлення знаходило позитивний відгук у зацікавлених і здобувало мені, крім зрозуміння, також і нових клієнтів.

Якщо я твердив би, що я вигравав усі процеси, це було б неправдою. Хіба за винятком фіктивного Пері Мейзона, героя кримі-

нальних романів Гарднера, жаден адвокат не виграє всіх справ. Але я мав велике щастя в більшості випадків, бо мій клієнт або був звільнюваний від вини, або отримував кару нижчу, ніж передбачав закон. Я старанно підготовлявся до кожного процесу й ніколи не приймав оборону «в останній хвилині», тобто безпосередньо перед відкриттям процесу. Я був свідомий, що засудження «діпіста» в кримінальній справі могло б бути для нього «втраченою надією» на виїзд в іншу країну, зокрема у Сполучені Штати Америки, які точно перевіряли «кондуїту» аплікантів на еміграцію.

*

Про емоційний чинник, який грав видатну роль при оцінці справ французькими судами, я вже говорив. На мою думку, це мало негативний вплив на вимір справедливості. Емоційний чинник можна стосувати при оцінці кари, але не при оцінці вини. Оборонець, хоч переконаний щодо вини свого клієнта, вміє використати цю слабкість судді і доводить до виправдання, такий оборонець добре прислужується своєму клієнтові, але погано — справедливості. Бо підсудний сам вірить у свою «невинність». Це тільки його деморалізує; адвокат же виходить із судової залі з почуттям несмаку і сам лихий на себе.

У мене була така одна справа.

Мій клієнт, людина інтелігентна, з університетським титулом, одружений, був оскаржений на підставі § 516 австрійського кримінального кодексу за виконання неморальних вчинків. За це грозила йому кара до 6 місяців. Із судових актів я довідався, що скарга на нього була спрямована не до французької влади і не до австрійської жандармерії, а до австрійського Крайового уряду Форарльбергу. Цей уряд доручив жандармерії провести слідство і одночасно звернувся до французького губернатора з проханням покласти край таким провинам «авслендерів». Донос зробила стороння людина на підставі оповідання своєї дочки-учениці, тобто власник будинку, в якому мешкав мій клієнт разом з своєю родиною. Форма доносу та аргументація («побоююся, що французька влада схоче обороняти чужинця, тому я звертаюся до свого австрійського уряду») вказувала на вороже ставлення донощика як до оскарженого, так і до французької влади, яку треба б взяти під тиск. З актів виходило також, що проти мого клієнта свідчили кілька учениць у віці від 8 до 13 років і що комендант місцевої австрійської жандармерії висловив дуже некорисну думку про мого клієнта. Як пізніше з'ясувалося, цей комендант був особистим приятелем донощика. На підставі актів справа представлялася безнадійною для мого клієнта. У дуже мінорному настрої я пішов до в'язниці на розмову в своїм клієнтом. Я відкрито висловив йому свою думку, але він запевнив мене в своїй цілковитій невинності. Вся розмова з ним була для мене дуже неприємна, як також і поведінка його справила на мене гнітюче враження. Співрозмовець надзвичайно нервувався, не відповідав ясно на мої питання, уникав мого погляду і виголо-

шував цілі тиради про «змову проти нього». Він не зумів переконати мене щодо своєї невинності; я дійшов до висновку, що маю справу з людиною, психічно не зрівноваженою. З в'язниці я вийшов ще більше пригноблений.

Що робити? Відмовитися від оборони і забути всю справу? Це була б для мене особисто найлегша розв'язка. Але я пообіцяв дружині пана Н. боронити його, і то безкоштовно. Як виглядатиму тепер я в її очах, коли не дотримаю слова? Що думатимуть про мене ті знайомі французькі офіцери, яким було відомо, що я погодився боронити Н., і які висловлювали мені своє задоволення з цього приводу? До речі, пані Н. була службовкою у французькому губернаторстві. А нарешті, чи я сам не відчуватиму несмаку та незадоволення, що не дотримав слова?

З другого боку, мене тривожили сумніви, чи вдасться врятувати Н. від майже певного вироку. Мені було ясно, що успіх оборонця лежить не так у висоті кари, як у цілковитому звільненні підсудного від будь-якої вини. Навіть найменша кара може мати для мого клієнта катастрофальні наслідки в його подружньому житті і в дальшому перебуванні в Австрії. Австрійська влада могла б використати вирок, щоб ізолювати Н. як ставево звироднілого в якомусь психіатричному закладі. До того вирок міг би бути цвяхом до домовини надій родини Н. на виїзд у якусь іншу країну поселення. Чи вільно мені в такій ситуації відмовити людині своєї допомоги?

Після довгого розважання всіх «за» і «проти» я вирішив не залишати справи і грати «на високу ставку» — звільнити Н. від вини. Справа стала голосною як з огляду на характер провини, так і з огляду на особу оскарженого. Всі три сектори громадськості — австрійський, французький та «діпітський» — цікавилися цією справою і чекали сенсаційного та пікантного процесу. Мої знайомі австрійські адвокати дуже скептично оцінювали мої можливості, вважали будь-який успіх виключеним і дивувалися, що я погодився на оборону. Вони думали, що я злакомився на високий гонорар, а коли довідалися, що я боронитиму безплатно, тільки похитували головами.

З хвилиною мого рішення мене покинула нервозність, і я почав холодно обмірковувати тактику своєї оборони. Я хотів передусім переконати суд, що закидувані моему клієнтові провини не підлягають параграфові 516; якщо ж це не вдасться мені, треба буде висунути засаду давности. Щиро визнаю, що в мене не було великої надії на успіх. Французькі судді не визнавалися надто добре на австрійському законодавстві, і вони не були приступні для теоретичних правничих міркувань та тонкої інтерпретації законів. Отже на випадок моєї невдачі в цих ділянках треба буде шляхом т. зв. перехресних питань поставити під сумнів вірогідність свідків. Тоді не вільно мені брати до уваги молодий вік свідків-учениць та їхньої соромливості і не звертати уваги на мундир коменданта жандармерії. Отож мушу бути дуже рішучий, навіть безоглядний. Третью фазою

моєї оборони повинне бути ствердження доказу, що мій клієнт з статевого погляду є людиною нормальною і тому не міг виконати закидуваних йому вчинків; нарешті, що в зізнаннях свідків трапилася «помилка щодо особи» («error in persona») або, іншими словами, хтось інший виконав ці вчинки, якщо такі справді мали місце. Я мав надію, що коли мені не вдасться переконати суд у невинності мого клієнта, то принаймні я зможу викликати у суддів сумнів щодо його вини і в той спосіб врятувати Н. від катастрофи.

Прийшов день процесу. Напруження почалося з того моменту, як суддя оголосив процес таємним і наказав публіці залишити залу та дозволив присутність тільки родини оскарженого, адвокатів, австрійських судовиків і французів. Хто не міг залишитися на залі, головне жінки, відходив незадоволений та розчарований, бо не міг бути начним свідком «сенсації». Після вступних формальностей, як відчитання акту оскарження та заяви мого клієнта, що він «не винен», почалося переслухання свідків. Згідно з пляном я почав закидати їх питаннями, щоб їх збентежити, і довів до того, що деякі свідки захиталися у своїй упевненості і зійшли на позицію «мені здавалося». Під час перерви я зайшов у кімнату судді. Ним був поручник Міно, людина юридичної освіти, але без судової практики, особисто дуже милий та культурний. З приходом французької армії до Фельдкірху він був ад'ютантом губернатора і тим першим французом, з яким я познайомився, коли прийшов у справі Українського допомогового комітету. Поручник Міно поставився дуже прихильно до наших справ і зробив багато, щоб наш комітет оформити і дати йому офіційне визнання. З того часу мене з ним еднали близькі, не тільки офіційні, товариські взаємини. Коли я ввійшов до його кімнати, я спостеріг, що він дуже схвилюваний. «Добре, що Ви прийшли, — сказав він. — Я хочу поговорити з Вами віч-на-віч, як з приятелем». «Що сталось?» — запитав я. Він відповів: «Я опинився в скрутому становищі. З огляду на пані Н. і на Вас я хотів би звільнити Вашого клієнта, але як досі стоять справи, я буду примушений визнати його винним. Ви ж знаєте, що в справу втрутився австрійський Крайовий уряд і моя ситуація незручна, дуже незручна. Скажіть, що робити мені». «Я розумію Ваше становище, — сказав я, — і аж ніяк не маю наміру намовляти Вас на виправдання підсудного. Найкраще буде, якщо Ви якось відійдете від цієї справи. Ведіть її сьогодні до заключної промови прокурора і моєї оборонної промови; якщо на сто відсотків не будете переконані щодо невинності мого клієнта або на стільки ж відсотків щодо його вини, відкладіть процес під будь-яким претекстом, скажім, що процес не був підготований як слід і що треба переслухати додаткових свідків. Опісля порозумійтеся з головою суду в Інсбруці, одверто з'ясуйте йому всю справу та Вашу ситуацію і просіть його, щоб звільнив Вас від дальшого ведення процесу. Для кращої орієнтації його я передам Вам копію тексту моєї оборонної промови. Президент Гіршперже чуйна людина, і я певний, що він піде Вам на руку».

Суддя уважно вислухав мене, хвилину подумав і сказав: «Може, це найкраща розв'язка для мене, але не для Вас, бо Ви матимете ще один дуже важкий день. Дякую Вам за добру пораду, за яку хочу Вам принаймні частково віддячитися: я тимчасово звільню пана Н. з в'язниці. До Інсбруку поїду особисто».

Так і сталося. Суддя відклав процес на три тижні. Через кілька днів він повідомив мене, що президент Гіршперже погодився приїхати до Фельдкірху, щоб самому вести процес. Приятель Міно був задоволений, як також і я, бо мій клієнт дістав «тритижневу передишку».

Президент майор Гіршперже — за професією адвокат — був людиною спокійною та зрівноваженою; добрий юрист, альзасець, який добре говорив по-німецьки. Він переказав австрійський кримінальний кодекс на французьку мову і подарував мені один екземпляр з присвятою та автографом.

З огляду на зміну судді другий процес треба було вести від самого початку. Як свідків оборони я покликав дружину оскарженого на підтвердження, що підсудний цілком нормальна з статевого погляду людина, і одного знайомого, який посвідчив, що в одному випадку бачив його деінде, а не там, де зізнали свідки оскарження. Моє ставлення до обтяжуючих свідків було ще більше агресивне, а при переслуханні жандармів я був в'їдливим та саркастичним і просто закидав їм, що їхні зізнання подиктовані ненавистю до «авслендерів». Не зважаючи на протести прокурора, суддя дозволив мої питання. Я мав враження, що моя тактика добра і що симпатії судді є по боці мого клієнта, хоч назовні він виявляв сувору безсторонність.

Хоч французи визволили Австрію від німецьких нацистів, австрійські офіційні кола та населення трактували їх як окупантів, уникали контактів з ними і в душі були вороже наставлені до них. Французи знали про це, тому ставилися до австрійців з недовір'ям, а навіть з нехиттю, хоч назовні цього не виявляли. Я використав цей психологічний момент у своїй заключній промові, при чому з кпинами представив реклямовану жандармерією та прокурором «невинність» свідків-дівчат; опісля я проаналізував атмосферу, в якій живуть «діпісти» в Австрії, і ставлення до них австрійської влади, зокрема поліції; при кінці промови я сильно вдарив на чуттєвий момент, указавши на всі шкідливі наслідки, які можуть виникнути для підсудного у зв'язку з його засудженням, як у подружньому, так і в громадському житті.

Після досить слабкої репліки прокурора суддя оголосив 10-хвилинну перерву, під час якої мої австрійські колеги з визнанням висловлювалися про мою оборону як щодо її змісту, так і її форми, але одночасно не приховували думки, що на підставі некорисних зізнань майже всіх свідків Н. мусить бути таки засуджений. Не заперечую, що мої нерви були напружені. Як грач-ризикант я поставив на одну карту — на французьку психіку.

Після перерви ввійшов у судову залу президент і серед загального напруження проголосив присуд: суд не повірив свідченням учениць, уважаючи їх вивагом хворобливої, сексуально поексцитованої фантазії; зате повірив, що не підсудний, а хтось інший був тим психопатом, і тому звільняє його від вини і кари. Я глибоко відітхнув: важкий камінь упав з моїх грудей. Після такого вироку мої колеги-адвокати із здивуванням крутили головами, але одночасно вітали мене з успіхом і, як вони казали, з «майстертрюком». Вони були першорядними юристами-ерудитами, але мали один «гендікеп»: вони вважали суддів «автоматами» у стосуванні відповідних законів і тому забували, що судді, зокрема французькі, є тільки людьми з усіма добрими та поганими прикметами і що вони в стосуванні законів керуються не тільки їхньою літерою, але також і своїми почуттями.

Найпікантніші моменти мали місце після розправи.

Перший такий момент. Я пішов попрощатися з президентом суду. Він з усміхом запитав: «Ви задоволені? Визнаю, що я мав серйозні сумніви, і тепер я цікавий, що Ви зробили б на моєму місці». Моя відповідь: «Я був би засудив його». «Що-о? Чому?» «Во якби я був суддею, я не міг би бути його оборонцем». Президент засміявся і сказав: «Я симпатизую Вам також тому, що Ви ніколи не втрачаєте гумору. Щиро радію, що міг зробити Вам сьогодні приємність. До скорого побачення в Інсбруці».

Другий момент. Із суду я вийшов в товаристві моло клієнта та його дружини, які чекали на мене. Пані Н. сердечно дякувала мені за труд. Але мій «пупіль», який до процесу тремтів із страху перед можливим засудженням його, ніс тепер свою голову гордо, високо та самовпевнено і навіть не вважав за відповідне також подякувати мені за мою безплатну та успішну оборону. Мене охопила злість, і при прощанні я сказав йому: «Сьогодні Ви мали щастя, але на другий раз будьте обережніші. Бо тоді Вам ніхто не допоможе». Він почервонів і грубо відповів: «Не говоріть дурниць. Найкращим доказом моєї невинності є факт, що суд звільнив мене». Мені, як то кажуть, заткало. Стало тільки жаль делікатної, інтелігентної та розумної пані Н. Добре, що не було свідків нашої розмови, які могли б бачити вираз мого обличчя. Воно напевно було дуже глупе.

*

Найприкрішою справою, яка коштувала мені багато нервів, здоров'я та праці, була така справа.

Десь у середині жовтня 1946 звернувся до мене фельдкірхський адвокат д-р Шрац з проханням, щоб я погодився боронити перед французьким Найвищим трибуналом двох його клієнтів українців — батька та сина, які перебувають у слідчій в'язниці в Інсбруці. Процес призначений на два дні — 6 та 7 листопада, а в ці дні він не може виїхати з Фельдкірху, бо саме тоді має важливі процеси перед австрійським окружним судом. Адвокат Шрац заявив, що мою

згоду вважатиме особисто зробленою йому послугою тим більше, що він не радо виступає перед французькими судами. Його обидва клієнти перебувають уже рік у слідчій в'язниці; він мав мовні труднощі з ними, чого, мовляв, у мене не буде. Він прийняв справу вже в 1945 році, коли ще не було «діпістського адвоката». А що він був кількакратно свідком моїх судових оборон, знає, що я... і так далі. Коли я запитав його, в чому справа, він зам'явся і сказав, що оскарження дуже тяжке: сина оскаржують у кількох грабежах, двох з'валтуваннях і двох убивствах. По моїй спині пробігли мурашки. «Справа майже безнадійна, — сказав Шрац. — Свідків оскарження є коло 20, а жадного свідка оборони. До того оскаржений признався до одного вбивства і до деяких грабунків». Я відповів: «Ви, пане колего, сказали, що справа майже безнадійна, а з Вашого з'ясування фактів виходить, що вона цілковито безнадійна. Навіть якби нам удалося переконати суд, що йдеться про ненавмисні вбивства, тобто не про вбивство згідно з 135 параграфом, а про звичайне вбивство згідно з 149 параграфом австрійського кримінального кодексу, то на підставі французького закону для окупованої зони Австрії грозить кара смерті і такій же карі підлягають злочини грабунку із зброєю в руках. Отже, теоретично беручи, якщо на десять випадків удалося б звільнити підсудного від вини в дев'ятьох випадках, то за один доведений злочин він отримає кару смерті». Шрац відповів: «Маєте рацію, пане колего, але не забувайте, що ми, оборонці, маємо обов'язок помагати своїм клієнтам усіма нашими силами навіть тоді, коли наперед знаємо, що наші зусилля будуть тільки Сізіфовим трудом. І ще, дорогий приятелю, хочу звернути Вашу увагу на такі два аспекти: поперше, оскаржені є Вашими земляками і Ви зможете допомогти їм більше, ніж хтонебудь інший; подруге, нам не вільно забувати про другого підсудного — про батька. Його оскаржують у співучасті в злодіяннях сина, в хованні награваних речей. Він людина поважна, сільський господар, колишній війт, справляє добре враження; я вірю, що він не знав про походження речей і що він думав, що ці речі куплені для перепродажу на чорному ринку. Якщо не вдасться врятувати сина, рятуйте батька. Дуже прошу Вас не відмовлятися від оборони».

«Ви виграли, докторе. Заступатиму Вас і прошу негайно повідомити президента суду в Інсбруці про зміну оборонця, щоб я міг поїхати у найближчі дні до Інсбруку, познайомитися з судовими актами і відвідати в'язнів». «Сердечно дякую Вам за таке рішення і запевняю Вас, що на випадок неуспіху не матиму до Вас жалю. Я часто спостерігав Вашу працю в суді і знаю, що для своїх клієнтів Ви робите все можливе».

Д-р Шрац передав мені акти оскарження, всі свої записки і гонорар, який він дістав, коли взяв на себе оборону.

Через кілька днів я поїхав до Інсбруку, щоб залагодити в суді справу моєї оборони. Коли я розмовляв з президентом суду, в кімнату

ввійшов прокурор: обидва вони були дуже схвильовані. Справа стала голосною як з огляду на кримінальні вчинки, за які підсудному загрожувала кара смерти, так і з огляду на особу оскарженого — рідкий випадок, що інтелігентна людина стала звичайним бандитом. Небуденним був також факт, що процес мав відбутися перед Найвищим військовим трибуналом, який у складі 5 суддів прибуде з Відня. Найбільше заклопотаний був прокурор, бо від його виступу на процесі залежала дальша його кар'єра. Президент суду Гіршперже і я почали «натягати» прокурора, при чому я, жартуючи, запропонував йому обмінятися ролями, щоб він знав, що таке клопоти.

Із суду я пішов до в'язниці на побачення з своїми клієнтами, яких досі й на очі не бачив. Головний оскаржений П. — молодий, пристойний, за професією народний учитель. Коли він почав говорити, справив на мене потрясаюче враження грубого сільського парубка: він просто хвалився своїми злочинами, удавав героя і кпив з того, що його чекає кара смерти. На моє зауваження, що багато залежатиме від його поведінки під час процесу, де він повинен би показати суддям свій жаль і таким чином принаймні дещо зменшити свою вину, він з глумом заявив: «Жаль? Але я не жалую того, що зробив. Чого Ви хочете від мене? Щоб я цілував суддів у с...?» Я переконався, що жадна сила не зможе врятувати його, і втратив весь жаль до нього. Я зрозумів, що його зовнішній симпатичний вигляд є тільки оману, що за цим виглядом захована потворна душа злочинця.

Зате його батько справив на мене цілком інше враження. Поважний, зрівноважений. На його обличчі видні були сліди глибоких моральних терпінь та однорічного перебування у в'язниці. Він запевнив мене, що не знав, що речі, які син приносив додому, награвовані, бо думав, що син, як і багато інших «діпістів», спекулює на чорному ринку. Коли я оповів йому свою розмову з його сином та про поведінку останнього і висловив побоювання, що майже не можливо врятувати сина від кари смерти, він із сльозами на очах відповів дуже спокійно: «Я знаю про це все, але мій син вмер для мене з хвилиною, коли я довідався, що він звичайний бандит. Нехай Господь-Бог простить мені, що я не здолав стримати його від злочинів».

Передо мною розкрилася шляхетна душа малоосвіченого селянина. До глибини зворушив мене трагічний конфлікт, що його він пережив упродовж одного року. Мені стало невимовно жаль його, але одночасно я подивлявся простолінійність його характеру, опертого на тверді засади християнської віри, яку не могли захитати навіть кровні зв'язки з сином.

Процес був визначений на два дні, і я на два дні раніше виїхав до Інсбруку, щоб ще раз точно простудіювати акти і поговорити з своїми клієнтами. Знову я зустрів уперту грубість з боку сина і покірне «нехай буде воля Твоя, Господи» з боку батька. Ніч перед

процесом я провів без сну в готелі, обмірковуючи і накреслюючи плян оборони. Оборони? Як же боронити закам'янілого злочинця, для якого не існував Бог і для якого не були приступні шляхетні почуття. Як звалити величезний обтяжуючий матеріал? Я прийшов до висновку, що це справа не можлива. Все таки я вважав своїм обов'язком «вибілити» його вчинки та його особу як жертву здичавіння звичаїв під час і після війни; одночасно я прагнув перекопати суд, що сьогоднішня справа є війнятковим випадком з підсудними українцями. Я вирішив зробити якнайбільші зусилля, щоб витягти батька на волю.

Не розповідатиму детально перебігу процесу, який відбувся в атмосфері важкого напруження: при читанні акту оскарження, при вступному слові прокурора і при кожному зізнанні свідків вічувався в судовій залі подих смерти. Я робив просто надлюдські спроби, щоб послабити зізнання свідків. На другий день процесу, по полудні, під час промов прокурора й оборони, я виступив з довгою промовою, в якій загально та детально проаналізував кожний злочин мого молодого клієнта з правового і психологічного аспектів. Судді з зацікавленням прислухалися, але я був свідомий, що весь мій труд є «трудом Сізіфа». На відміну від інших французьких судів, військовий трибунал базував свою оцінку на фактах і не був приступний для всіляких чуттєвих фраз. Справі батька я присвятив довгий уступ своєї промови, і тут я міг «пописатися»; я відчував, що «люди ламаються».

Після наради трибуналу молодого П. уневиннено від одного вбивства на одного згвалтування, але його визнано винним у другому вбивстві та згвалтуванні і в трьох грабежах. Кара — смерть через розстріл. У залі могильна тиша. Засуджений тільки зблід і нічим іншим не зрадив, що вирок справив на нього враження: він сидів із скам'янілим обличчям, іронічно посміхаючися.

У справі батька трибунал не повірив, що у всіх випадках він не знав, що речі походять з грабунку; однак трибунал прийняв до відома злагіднюючі обставини і засудив його на один рік в'язниці, зарахувавши йому слідчу тюрму. Після процесу старий мав вийти на волю. Я відітхнув з полегшенням, а мій старший клієнт перехрестився та схилив голову неначе в молитві.

У заключному слові голова трибуналу вказав на мотиви, якими керувався трибунал при ухвалі вироку, при чому голова прийняв мою тезу, що головної причини для виконаних злочинів треба шукати передусім в аномальних воєнних та післявоєнних умовах і що злочиння одиниць не вільно узагальювати та обтяжувати ними всю національну спільноту. При кінці своєї промови голова висловив мені визнання за оборонні зусилля на користь моїх клієнтів. На цьому процес закінчився.

Я підійшов до своїх клієнтів. Заки я міг промовити перші слова, молодший буркнув зухвало: «А що, чи не казав я Вам, що

шкода всіляких заходів? Нехай їх усіх шляг' трафить!» — і відвернувся від мене. Я остовпів. Перед моїми очима, немов блискавка, мигнула постать іншого вбивника, з яким я мав справу у французькому суді під час першого процесу, де я був перекладачем і про який згадую на початку цього нарису. Яка велика різниця! Той, також молода людина, під час усього процесу виявляв безмежний жаль, що таке вчинив, і неначе був під тягарем виконаного ним злочину; справляв враження безпомічної та переполоханої звірини, яка несподівано заплуталася в сіть, не бачачи виходу з неї; його очі були повні жалю, жаху та німого благання про рятунок і вибачення. Коли він стояв прив'язаний до стовпа і перед собою бачив езекуційний відділ вояків, який чекав на наказ стріляти, на моє питання, яке його останнє бажання, відповів тихо з очима, повними сліз: «Щоб мої батьки ніколи не довідалися, якою смертю я згинув». Я як перекладач на процесі мусів бути присутній при езекуції.

Мені стало тепер невимовно сумно та... соромно. Два вбивники. А яка велика між ними різниця.

Я підійшов до другого клієнта: «Ну, що, батьку? Слава Богу минулося». Він ухопив мою руку, поцілував її і зворушено сказав: «Нехай Вас, пане докторе, Господь благословить за добро, що Ви мені зробили. Дякую Вам. Післязавтра буду ще у Вас, у Фельдкірху».

Не потребую підкреслювати, що я був дуже зворушений. Раптом я почув себе втомленим, дуже втомленим — фізично та психічно. А тут обступили мене газетні репортери і частина публіки, що була цікава довідатися дещо більше про підсудних і про мою особу... Я мав тільки одне бажання: якнайшвидше вийти із судової залі і з будинку, забрати свої речі в готелі, повернутися до Фельдкірху до своєї дружини і відпочити. Тільки відпочити!

Згідно з обіцянкою третього дня з'явився в мене старший П., який ще раз сердечно подякував мені за оборону. Я питав його, про його дальші пляни, бо жити йому далі в австрійському Форарльбергу не було зручно. Він погодився зі мною і сказав, що вже сам думав про це і вирішив виїхати з Австрії, при чому поробив уже відповідні заходи у французької влади. Я побажав йому щастя і щиро попрощався з ним.

Я думав, що на цьому кошмарна справа закінчилася для мене. За якихось два тижні мене викликано до суду в Інсбруці, щоб бути присутнім при езекуції молодого П. Якраз тоді я поважно захворів і тому попросив телеграфічно свого товариша д-ра Михайла Росляка заступити мене. У самий день езекуції я не мав спокою: я уявляв засудженого під езекуційним стовпом з цинічно викривленим обличчям, повним глуму та ненависти; вмирала людина, до якої я не відчував жалю; гинув асоціальний тип, який міг накоїти ще багато лиха... Незабаром я переконався, що я помилявся у своїх думках.

Після видужання я знову вибрався до Інсбруку і при цій нагоді хотів подякувати д-рові Рослякові за «товариську послугу». Він

розповів мені таке: у визначений день та годину (6 година ранку) він з'явився на призначений для езекуції площі. Не було нікого. Минула година сьома, восьма, дев'ята — ніхто не з'являвся. Тоді занепокоєний, чи, може, чогось не поплутав, пішов до суду. Там поінформував його прокурор, що попереднього дня на вимогу представників радянської місії засуджений був переданий їм «як громадянин СРСР». Прокурор вибачився перед д-ром Росляком, що не повідомив його своєчасно про відкликання езекуції. Як виявилось, у голови суду Гіршперже з'явилися два делегати радянської місії і попросили побачення з засудженим. Гіршперже, не підозрюючи нічого, погодився на таке побачення при умові, що при цьому буде присутній французький офіцер. У в'язниці один з більшовиків повів розмову з засудженим: «Ти вбив австрійця? Добре зробив. Якщо хочеш жити, ми врятуємо тебе від смерти, але ти муситимеш служити нам, ти наша людина». П. погодився, і вони повернулися до суду та здобули від президента Гіршперже звільнення засудженого з в'язниці та видачу його радянській місії. Того самого дня П. вивезено до табору втікачів у Штрасгофі біля Відня.

Ті вістки пригнобили мене, і я вирішив відвідати президента суду, щоб мати інформації з першої руки. Президент Гіршперже підтвердив усе те, що сказав мені д-р Росляк. Він був дуже схвильований і, ходячи по кімнаті, повторював: «Що я зробив, що я зробив?» виправдував себе тим, що його відмова могла спричинити «дипломатичні ускладнення» між Радянським Союзом і Францією.

Сталось. Помилки не можна було поправити. Мені нагадалися слова Йогана Вольфганга Гете: «Das ist der Fluch der bösen Tat, die immer Böses muß gebären».

Лише тепер скінчився для мене цей гнітючий епізод у моїй адвокатській практиці.

(Закінчення в наст. числі)

У німецькому видавництві Kolibri-Verlag, Wuppertal вийшла з друку повість Андрія Чайковського «За сестрою» в нім. перекладі Анни-Галі Горбач, ціна 2.95 НМ. Німецька назва: Andrij Tschajkowskyj: Ritt ins Tatarenland.

Замовляти можна в кожній німецькій книгарні.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ: З ПОДОРОЖІ НА ЯМАЙКУ

ЯМАЙКА ПАХНЕ ІВІСКОМ...

Коли ви прибуваєте в один з двох аеропортів Ямайки — Монтего Бей або (столичний) Кінгстон, вас зауважують не тільки «митарі-фарисей» та прикордонна поліція, але й дами з т. зв. доброго дому, часом навіть з оксфордським акцентом... Після привітання вони запитують вас, чи ви не маєте спраги, і коли так, заведуть вас до тропічного бару на «дрінка». Коли ви (з чемности) запитаете про ціну, вони (з чемности) відкажуть, що це безкоштовне «привітання» приїжджих на острів. Бувальці з Бувалич і з Ямайки радять пригубитися до одного або найбільше двох. Забагато пити не рекомендують, навіть коли надворі спека 90 ступнів, бо тоді аеропортова лімузина може коштувати вам не два, а п'ять чи й десять доларів... Сам напій — дивна мішанина славного ямайського рому з соками місцевих овочів та льодом. Дехто каже, що цей туристичний трюк багато кращий від гавайського способу привітання «дівчиною й вінком на шию» чи навіть голландського — «усміхненим тюльпаном» в аеропорті Скіпгольду...

Після таких вступних церемоній, упевнившись, що ви не думаєте залишатися на Ямайці «більше шести місяців», вас вільно пускають, даючи вам повну змогу «пускати» ваші долари (приймають і канадські, бож тут «комонвелт»). І от ви їдете довгою вузькою коосою-перешийком Палісадами до столиці Ямайки — Кінгстону. По дорозі милуєтеся пальмами, кактусами, зеленими кущами, квітами і буйною тропічною рослинністю взагалі. Резиденційні квартали міста тонуть у зелені й квітах, що не тільки радують очі яскравістю кольорів і різноманітністю форм, але п'янять приємним запахом. Ви пізнаєте знайомі з Бермудських і Багамських островів кущі ібісків. Їх тут більше, вони буйніші, квіти яскравіші, одурманливіші... Побіч ібісків найчастіша квітка — орхідея. Налічують щось коло тридцяти її видів. І ви думаєте, який цей острів «багатий», коли за одну орхідею там, далеко на півночі, треба платити казкові суми.

Кінгстон чомусь нагадує Гайдельберг. Над містом панують зелені заліснені гори. Одна з найкращих дільниць міста знялася високо на гору, і з неї відкривається прекрасний вид на місто й довкільні гори, щось немов із гайдельберзького замка... Чого немає над Некаром — моря в далечині й вічного літа з пекучим сонцем і тропічною вегетацією. А беззапашний гайдельберзький плющ тут заміняє п'янкий

ібиск. І немає нічого більш одурманюючого, як місячний вечір на Ямаїці: до всіх запахів долучаються співучі хороводи пташні, рохкіт жабні, цвірінкання коників-цвіркунів, дзижчання комах, комарів... Якась несусвітня оркестра, в якій кожен учасник намагається бути голоснішим за другого... Шевченків соловейко-соліст не знайшов би тут ані співзвучного докільля, піаніссимо тонів, ані співучих дівчат... (тут вечорами дівчата зайняті іншими справами).

...І ГАЗОЛІНОМ

Як кожна інша міжнародна пристань, Кінгстон має свої набережні дільниці й центр торговельного життя недалеко від доків. Порівняно з іншими містами цього типу, столиця Ямайки більш відстала й занедбана. Стільки примітивних «сламів», нужди, бруду й неприємних запахів, як у кінгстонському «давнтавні», можна знайти ще хіба в Палермо на Сіцилії... Уже порти Гамільтон на Бермудах і Насав на Багамах багато кращі, чистіші від Кінгстону. Найбільш дошкульно відчувається неприємний запах газоліну з авт, ваговозів, автобусів, мотоциклетів. Походити з годину по вузьких вуличках старого міста чи по площі Вікторії (т. зв. Параді) вистачає, щоб вам згіркло не тільки в носі, в роті і в горлі, вам згіркне й весь світ... Не пристосоване до модерного руху місто «робить, що може» — обмежує рух однонапрямними вуличками, забороняє паркувати в деяких місцях, закликає окремими написами до тиші коло шпиталів і шкіл тощо. І все ж запах газоліну, спаленої оливи, уїдливого диму разом із більш природними запахами затрує повітря й відштовхує туриста з незакатареним носом... Тому більшість приїжджих перебуває на північному побережжі острова в таких місцевостях, як Монтего Бей, Очо Ріос, Порт Антоніо тощо. Там менше автомобільного руху (в деяких дільницях він взагалі заборонений), прекрасні морські пляжі й великі пишні готелі з усіма вигодами для дозвілля й відпочинку. Кінгстон має й кілька пляжів, найбільший з них — «Ган Бовт Біч» на Палісадах, поблизу аеропорту. Правда, хто хоче купатися просто в морі, може перейти на південний бік Палісадів, де хвилі Караїбського моря розбиваються білою піною об берег. Не зважаючи на розмірно високу температуру, соняшні спеки й задушливість міста, ямаїчани мало користуються пляжами. Так, наприклад, у морській піні я купався звичайно сам, а на пляжах, крім кількох тубільців, головними відвідувачами були туристи, зокрема німці (куди їх не носить!). Ми були б несправедливі, коли б не згадали приватних соняшних купалень-басейнів у майже кожному більшому готелі в Кінгстоні. Але хто (крім снобів) купається в готелевих штучних басейнах, коли в околицях міста є прекрасні природні пляжі, включно з згаданим кількамилевим берегом моря на південному боці Палісад? Людей із засніженої півночі притягають власне ці природні

пляжі; ці люди більше дорожать сонцем, чистим повітрям і безкраїм морем, ніж задушливим готелевим життям, проходами по вуличках «давнтавну» чи, врешті, скуповуванням імпортованих пам'яток з Ямайки, до речі, «мейд ін ЮСА» або ін «Джалан».

АЛЬМА МАТЕР ЯМАЙКЕНЗІС І АКАДЕМІЯ

Ямайка відрізняється від інших островів Караїбщини тим, що має свою святиню науки — Університет Західньої Індії. Він положений на горі в розкішній дільниці міста, має зовсім модерні будинки, прекрасні площі, оточений деревами, кущами, травниками. Тому що цей університет обслуговує кореспонденційним навчанням академічну молодь також інших островів Караїбського моря, багато студентів не бачили на очі своєї альма матері.

Як звичайно, при нагоді моїх відвідин кампусу я зайшов до університетської бібліотеки, щоб познайомитися з її книжковими фондами. Виявилось, що вони більш ніж скромні, а ще скромніша українка. На полицях книгосховищ я знайшов «Історію України» Михайла Грушевського в англійському перекладі та канадське видання Тараса Шевченка в англійській версії К. Андрусичина й В. Кіркконелла. І хоч славістики в університеті немає, проте російська та польська літератури досить численно представлені в університетській бібліотеці.

Якщо кампус кінгстонської альма матері лежить високо над містом, серед зелених гір, місцева «академія наук», або так зв. Інститут Ямайки міститься недалеко від пристані в дуже занедбаній дільниці «давнтавну». Заснований у 1879 році як установа для плекання літератури, науки й мистецтва, цей Інститут розбудувався в поважний центральний науковий осередок, що під теперішню пору складається з великої бібліотеки, архіву, музею й мистецької галерії. Основа всіх колекцій — ямайкіяна в найширшому розумінні цього слова.

І справді, коли переглядати різні збірки Інституту, можна знайти багато цікавого матеріалу, що стосується Ямайки, її минулого й сучасного, її фльори й фавни, населення, геології тощо.

Так, наприклад, вам цікаво знати, звідкіля взялася й що означає сама назва острова — Ямайка. За кілька хвилин ввічлива бібліотекарка принесе вам кілька праць на цю тему, а спеціально студію колишнього наукового секретаря Інституту Ф. Кундала про «Місцеві назви Ямайки». І от ви довідуєтесь, що це індіянська назва, яка мовою первісних тубільців-араваків означала «країну, багату на джерела».

Приємно вражають кілька підручників історії острова, включно з «Хронологічним нарисом Ямайки. 1492-1926», тобто з часу її відкриття через еспанське до великобританського панування. (Сьогодні Ямайка, як відомо, — окрема домінія в британському комонвелті).

Найцікавіше на Ямаїці — мова. Хоч ви можете добре знати й оксфордську й американську версію англійщини, проте на Ямаїці існує крім цих двох ще спеціальний тип т. зв. креолізованої мови — піджін англійш. Їй присвятив довголітні студії проф. Ф. Кассіді, і його книжка «Джамаїкан Ток» — це справжня скарбниця знань про «ямаїкізми» англійської мови.

РІЗДВО ВІЛОПІННЕ...

З усіх сезонів найрухливіший (і найдорожчий) на Ямаїці кінець грудня й початок січня, тобто час Різдва й Нового Року. Цей сезон позначається звичайно новими (підвищеними) цінами в готелях і пансіонах, посиленням рухом тубільців і туристів та ощадно-поміркованими декораціями під гаслом «Меррі Крістмес»!

Передсвятковий час проходить під знаком купування всього, що очі бачать, у крамницях, супермаркетах, на прилавках, вуличних стоянках. Товар — в основі американського імпорту — тут успішно конкурує з європейським, головне британським.

Центром передріздвяних закупів на Ямаїці є Кінгстон, точніше — його «давнтавн». Сюди приїзять люди з усіх кінців острова, щоб забезпечитися на весь рік товарами щоденного вжитку, купити святочні подарунки для родини й знайомих. Більшість покупців і продавців — негри, тому й товари пристосовані до їхнього смаку: дешеві блискітки, штучні ювелірні прикраси, крикливо-яскраві одяги, квітчасті матерії, солом'яні вироби тощо. Надворі пряхить серпневе сонце, вуличні гучномовці «жарять» мелодії відомих колядок, і все це сплітається в якийсь чудний гомін, в атмосферу поспіху, нервозности, зовсім не викликаючи різдвяного настрою. Чомусь пригадується Назарет і його орієнтальний базар.

Все ж деякі установи вільні від натовпу й гамору. Це передусім храми Божі. Католицькі вони, протестантські чи які інші — всі стоять пустою. Тут і там відбувається велике чищення, прикрашаються квітами вітари, стіни, входи. Дивним дивом порожні стоять і книгарні. Деякі з них (наприклад, на Кінг-стріт) передчасно (тобто перед п'ятою годиною по полудні) зачинені. Мабуть, їх персонал продає в сусідніх крамницях щось більш різдвяне, попитує... Так і видно, що власники тутешніх книгарень не бували ані в нью-йоркській «Сурмі», ані в інших українських книгарнях, де вони дечому навчилися б. А втім книжки тут купують у дрогеріях, а різдвяні картки продаються масово на прилавках довкруги головної пошти — вигідніше й дешевше.

Чим ближче до Різдва, тим рух більшає. Більшає й вуличний гамір — мелодії колядок заглушують вигуки продавців і гудки авт. Безпосередньо перед Різдвом хмари хлопчаків продають перехожим фюерверки, запальні прискальця, набой. У надвечір'я Різдва все сти-

хає. Коло десятої години вечора безлюдніють вулиці й площі, зачинаються крамниці, згортаються прилавки. Починається ямайське Різдво. Під звуки дзвонів народ поспішає на опівнічне богослуження. Після нього починається прогулянка на головній площі міста, т. зв. Параді. Молодь бавиться фоєрверками, штучними вогнями, тут і там маскарадно вдягнені групи викрикують — «Меррі Крістмес!», чіпляються до перехожих, танцюють, бешкетують. Ямайський ром робить своє... Все ж охоронці порядку (їхні наряди посилені до двох на кожному розі) стримують надто яскраві вибухи різдвяної радості.

Тепла різдвяна ніч дедалі п'янкіше нахне ібіском і орхідеями. Го-мін втихає щойно вранці, коли над Ямайкою появляється гаряче різдвяне сонце.

Перший день Різдва назагал спокійний. Час минає скоро: відвідини, прийняття, театр, кіно. Міська санітарна служба столиці використовує нагоду й на саме Різдво починає прибирання вулиць і площ від передсвяткового бруду. У місто виходять з вилами й лопатами штатні чистії. Вони — часом при допомозі поліції, яка стримує, де треба, рух, — згортають сміття в окремі купи, опісля вантажать його на ваговози й вивозять за місто. І от другий день Різдва, т. зв. «Боксінг дей», застає Кінгстон чистим, відсвіженим.

*

Сонливо-мляво проходять обидва різдвяні дні на Ямайці. Тутешня «чорношкіра людина» лине думкою далеко на північ, до «білосніжного» Різдва, про яке вона знає тільки з святочних карток і з колядок про «Вайт Крістмес». Мелодія цієї колядки тут спеціально улюблена, можливо, під впливом семантичних контрастів: гаряче-холодне, чорне-біле.

А проте 25 грудня я бачив на Ямайці одне місце, де Різдво було біле. Це було далеко за містом, де морські хвилі розливаються білопінними язиками по прибережних пісках. Могутня стихія Караїбського моря шумом білих хвиль співала в той день величний псалом новонародженому Христові...

ЗАГУВЛЕНА «УКРАЇНСЬКА ЛЮДИНА»

Крім Шевченка й Грушевського англійською мовою в університетській бібліотеці, українських слідів на Ямайці майже немає. Правда, кожного року взимку поважна кількість земляків із Канади й США їздить «погрітися» на «Джемейку», але це все переходовий елемент, так би мовити, «міжсезонові люди». Власне одного представника цього елемента я зустрів зовсім випадково на кінгстонському пляжі. Якось сидячи на лавці під тінистою пальмою, я почув знайоме:

— Шляк би то ясний трафив!

Оглянувшись, я побачив молоду людину років двадцяти, що, приклякнувши на одну ногу, витягала якусь тропічну скалку з підосви другої ноги.

— Може вам допомогти? — запитав я молодця по-українському.

— О, нов, нов, ай ем окей — тенкс енівей, — відказав він.

З дальшої розмови вже по-англійському виявилось, що це «український хлопець» із Манітоби, «з фармів». Працює шість місяців у Канаді, а шість зимових проводить на півдні, пізнаючи країни й людей. На Ямайці він уже три тижні і, залежно від дальших фондів, на які чекає з Канади, продовжуватиме своє перебування на півдні. Подорожування вважає за найкращу школу життя, вже проїхав майже всю північну Америку й має в пляні їхати до Європи, а пізніше до Австралії.

— Заки вженюся, хотів би якнайбільше побачити й набрати життєвого досвіду!

— Коли ж ви думаєте женитися?

— Це залежить від багатьох обставин, але насамперед треба знайти відповідну дівчину.

— Хіба не на Ямайці! — перервав я.

— О ні, якщо б я женився, то тільки з своєю, з Манітоби.

Денис І. виявився цікавим представником т. зв. третього покоління українських поселенців у Канаді. Трохи розгублений, однак свідомий свого українського походження, має пасивне знання рідної мови:

— Моя мати й баба говорять до мене по-українському, я відповідаю їм по-англійському, і так ми порозуміваємося. От вчора дзвонили мені з дому — одна хвилина два доляри...

— Хіба не тому, що ваша мати говорила по-українському, — знову перебив я.

— О ні, але вони хотіли знати, що зі мною, я ж їм довго не писав.

Денис І. по-українському не читає, громадським життям не цікавиться. Вина в тому, на його думку, школи й виховання.

— От мої сестри читають і пишуть по-нашому тому, що ходили до українських шкіл, а мені не довелося. Чи я тому винен?

Ми до деякої міри подружили з Денисом. Перебуваючи вже три тижні на Ямайці, він знав усі «входи й виходи» на острові, виявившись добрим спостерігачем життя тубільців. Ми провели разом кілька днів і вечорів, і в мене народилася якась дивна симпатія до цієї загубленої на Ямайці «української людини». Безумовно чесний, ощадний, а при цьому здібний і інтелігентний, він зберігав усі добрі ознаки українського характеру й української душі. Якесь підсвідома прив'язаність до свого, далеке атавістичне відчуття, що Україну «через її природні багатства завжди кривдили сусіди», при цьому ж слабе ознайомлення з культурою українського народу, типове обмеження її фолкльором, варениками і гопаком ішло на рахунок не його особистого розуміння справи, а було радше трагічним вислідом

освіти й виховання в дитинстві. Правда, раз якось він висловився: Хто ж не знає про Шевченка! І з ноткою щирого вдовolenня він говорив про навчання української мови в школах степової Канади:

— Але за моїх часів того не було. Я виростав у різноетнічному довікллі, і нашою спільною мовою порозуміння була силою обставин англійщина.

Коли наближався день мого від'їзду з Ямайки, я помітив, що Денис чогось сумний.

— Чи не хотіли б і ви їхати завтра зі мною додому?

Він не відповів. Щойно коли після ще одного гарячого дня (останнього для мене на Ямайці) я вибирався з пляжу до недалекого аеропорту, він стиснув мені кріпко руку й сказав:

— Знаєте, єдине, за чим я тепер тужу й тужитиму шостого січня, — це наш український свят-вечір на півночі, серед снігів, але в теплій родинній атмосфері — з дідухом, ялинкою, кутею, колядками й усім тим, що мені залишилося в спогадах з дитинства. Такого «крістмесу» не має ні одна етнічна група в Канаді, і тільки тому я хотів би тепер повернутися з вами туди далеко, в засніжену Манітобу. А про решту — ай донт кер. Христос рождається!

— Славмо Його! — кинув я на прощання.

*

Химерна й незбагненна українська душе! Коли майже всі нитки, що зв'язували тебе з рідною стихією, порвані, все ж десь глибоко на твоєму дні зберігається різдвяний спогад з дитинства. Не затерти його ні далеким морям, ні струнким пальмам, ні південному сонцю гарячому, ні квітам, що «квітнуть барвою новою».

І для всіх тих, що відбилися від порогів рідного дому, що тільки думками й спогадами дитинства зв'язані з Різдом, для всіх Денисів і не-Денисів з Ямайки й не з Ямайки хай за нашим столом на Свят-вечір буде порожнє місце — символ нашого духового єднання під час великої містерії Різдяної ночі...

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Нова повість Олекси Ізарського

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ. ВІКТОР І ЛЯЛЯ. Повість. Бібліотека «Сучасности», Мюнхен, 1965.

У згадках про цей, особливий в нашій прозі, твір постійно будуть вказувати на подібності та наслідування. Подібності, звичайно, наявні. У післямові вказано на одну — на Пруста. У творі ж сам автор називає низку письменників, що на них виховувався герой повісті.

Якщо, а здається, що так, цей твір автобіографічний, то ключ до особливостей своєї прози сам автор охоче доручає зацікавленим. Проте він не надто щедрий. Дещо він приховує для себе й пейзажиста — Буніна варто б тут додати.

До того ж їхня творчість пов'язана Полтавою, хоч Полтава Ізарського, — тривожне, пореволюційне місто, — це не Бунінове земство, принагідні українські речення і провінційна тиша. У Полтаві Ізарського — пригнано тло, що або напливає, або віддаляється, але що наявно існує, це вигублювання біологічного коріння країни. І одночасно стихійне проростання нових сил. Дуже дискретний, але відчутний реванш за Полтавську поразку.

Це тло автор свідомо приглушує, наголошуючи інші, істотніші для мистця речі.

Твір багатьох тем: родина, приязнь, народження кохання та, — особливо вирізьблене, — народження письменника. Це щось, як народження музики в Ролляновому «Жанні Крістофі», що про нього декілька згадок у повісті.

Але не теми окреслюють цей твір. У безстильності більшості наших «соцреалістичних» творів Ізарський становить міст до нової прози, що вже народжується.

Ізарський розповідає про юнака-письменника, що виростає в атмосфері своєї «біблії», — десяти томиків Ролляна. Він переходить від Перро до Доде, від драми Мольєра до «Пасторальної симфонії» Жіда, від «Листа невідомої» Стефана Цвайга до «Заєчого роману» Жамма.

Це не читання, а вивчання, вродження, засвоєння, аж до перекладання, до задуму видавати «Українську бібліотеку світової літератури». Перекладання, — «з любов'ю і мукою, настирливо», — Тютчева, Верлена, Барбюса, Гете. З дозріванням юнака відпадають другорядні автори, їхні твори йдуть до букініста, а залишаються велетні світової літератури. Щоденний, витривалий тренінг. Його тренерка, оцінюючи написане ним, «задумалася над кількома словами, а потім кожне з них аж чвиркало, лопалося, як кулька з мила. Треба було їх змінити. Довелося поставити на ноги родину й знайомих. Тато увечері ходив... за словником».

Отож на терезах творчості лежало «як», і це в дійсності становить центральну, не наголошену тему твору.

Почалося із спостереження мрій, як вони дивно перероджуються в ясність думки. «На видноколі свідомости народжується ясна риска. За мить зійде сонце — слово». Далі — шукання тяжкого, щоб вийшло щільно, «без периферій». Гірка та й очарування писання: «сваволя і впертість слів... й несподівана винахідливість форми». Нагорода за це — успіх, коли розвітає «кімната над провулком». «Птицями розліта-

лися руки — облетіли земну кулю». Розуміння власних хиб, що власні твори «вправні, гарні, медяні... зализані», відчування фальшу там, де творять у неволі, де «карб небуття», де твори «з подвійною бухгалтерією». Висміювання наївних смішностей у роді дарчого напису «На колінах моєї серця». Відчування своєї вищости.

На цьому закінчується відтинок письменницького ставання Віктора. Воно може продовжитись у наступних творах Ізарського. Та не обов'язково, бо тема ця завершена.

Мистецьке дозрівання Віктора ніби губиться у плетиві повісти, але воно струнко продумане. Від неоформлених хмарок-почувань, від першого бажання схопити враження в слові, — до суворого оцінювання інших, до відкидання нещирого й наївного. Цей складний шлях уважно нотований. Недобачальна, але плянованість у сповідній розпливистості твору.

У потягальності чужинних авторів читали небезпечні спокуси. Проте Віктор виростав у Полтаві, серед гетьманських будівель, поблизу поля великого бою. Рівноважили й книги з рідної історії, відбитки з «Киевской старини», «Літопис Самовидця» та підручники географії. Тож «цікавість до минулого розгорталася пожарищем», «біліли очі від захоплення». Надаремні остерігання: « — Та це, дорогий мій, жовто-блакитний прапор української контрреволюції, прапор самостійників! Який жаж!»

Так, це вже «махровий» націоналізм. І на цьому підґрунті охолодження до приятельської закоханости, — до Лялі.

Тут забування з другою, рівнорядною (вона підкреслена заголовком, як центральна), сюжетно виразнішою темою, — із Лялею.

Спочатку про Лялю довідуємося як про якусь далеку позакулісову особу. Ніби принагідна згадка Вікторова батька про товаришування сина з росіяною. Ця згадка уточнюється у нічному роздумуванні Віктора. Далі інформації про неї в розмові з учителькою та спогад про давню зустріч у бібліотеці. І врешті

жива Ляля, — частина його життя, коли вона, як нова сусідка, «втратила голову й понеслася в дім знайомитися».

Це сталося швидко, вже на дев'ятій сторінці повісти, але у цю повість Ляля входить попереджена розмовами й думаннями про неї. Підкреслена важливість цього персонажу. Далі — зростання взаємної прив'язаности, зацікавлень і ще далі — непорозумінь. Почалося ніби з дрібниць, — з вибору міст майбутнього навчання. Він — у Київ, вона — у Москву. Читач ще не усвідомлює сили чуття, але уночі в Лялі пропашниця: «цілу ніч поверх за поверхом сипалися й гупали... міста жакливіх здогадів і страхів». А довідавшись про іншу Вікторову дівчину, «Ляля лежала на застеленому ліжкові, пригнувшись чолом до колін. Убрана і взута. Намагалася... швидко ще вилити, наче не свої, сльози».

На цьому крапка. Ще поступка щоденникові, подальші зустрічі, що злагоджують чорноту розставання. Але це справи не змінить. Роман Лялі й Віктора розвивується і закінчений у послідовній стрункостві.

Таке ж піклування про інші теми, продумані, хоч лише начеркнені.

У згадуваннях про Ізарського вказувано на його імпресіонізм. Дійсно, в нього, навіть при наявності ремінісценцій реалізму та потягальности експресіонізму, особлива імпресіоністичність описів. Зокрема це помічається у вразливості на світло та кольори. Уся книга пронизана світлотіннями. Це — від світла лялпи, довгі тіні пальців на стіні й стелі, білі дуби на чорних стовбурах, це часта в нього тень абажура, а саме місто, — як «кинута на білий стіл нитка намиста». Книга наснажена кольорами, схопленнями у їхньому миттевому об'явленні: «червоніла кірха, палахкотіло жовто-зелене крило... гімназії»; «кіржава завод лісу в оксамитових, зелених і жовтих, подушках»; «крижина вікна у жовтій рамі»; «прошиті зеленню і сріблом полотнища пісків над рікою»; у воді хмари — «білесні, блакитні, рожеві»; «багрянці й бурі вітрила за рікою»; часті фіялкові тіні й навіть «Лялині болотяні очі».

І — ніби суперечність. При наявному захопленні кольорами, Ізарський — дитина ночі, тієї пори, коли «настрій тонкий і проникливий», коли напливають доцільні слова, влучні схоплення. Майже усі внутрішньо важливі ідії цього твору відбуваються уночі. Ночі пов'язані з письмовим столом, із лампою, що «не спускала очей з розгорнутої перед ним (Віктором) книги». І це не лише «продірявлені настільною лампою ночі», це час, коли молодь мандрує «порізаною світляними просвітами тінню, а потім... місячним боком вулиць», коли природа незвична («зник за горбом багрець, потонув фіолет»), коли особлива тривога («уночі прочитала... „Степ”... потім спала — не спала), коли тонка гра «на ніч виволоженого з пологою довкілля».

Цілескоплювальні слова не лише про ніч. Ізарський збагачує свою мову («...люди з клунками й порожнем, у картузах, шапках і голомозі») і вмівє вживати її для передачі невисловлюваного. У нього, перед розстанням, «наче рукою відводили... розмову про розлуку», сама розмова здається «плетивом розрахунку й роздуму», речення іншої особи можуть вирізнятися в пам'яті «як нотні цитати серед звичайного тексту», навіть особливо відчувається ключ «від чужих ще дверей».

Особливого ефекту досягає автор вживанням побільшуючого скла: «Травинки, як сосни, стирчали з-під грудки, над проваллям... від колеса або чобіт» чи «видавлені шинами коліс снігової кряжі». Автор намагається спресувати свою розповідь записом не діалогу, а мови лише одного співрозмовця, так, як при телефонічних розмовах. «...Ти ж її не знаєш. Та вона такий товариш! Вигадки!!! Що ти плещеш, Лялю!.. Женья здібна і розумна. Понад середину... Та що ти вигадаєш!..» Знає Ізарський і важливість крайньої конкретизації. Тим самим його книга — закріплення витинку історичної доби у виразному географічному накресленні. Його дієві особи кинені на мапу міста Полтави, в одну з її середніх шкід, у одну з її родин. Читачеві відомо, коли і де відбуваються події: не тільки загальною в Полтаві, але й в «Кобищанському

міжгір'ї», біля «Нижніх Млинів», там, де «Зішнівський ліс» та «Віла гора». Дія уточнена: «Рік 1936. Місяць вересень», окремі випадки відбуваються «з дев'ятої ранку» й так кризь увесь твір.

Віктор, герой твору, розуміє, що «прози у нас немає. Є — лірика». У прозі Ізарського також нуртують ліричні течії. Але це не безсилля. Це стиль, як у Паустовського, що про нього не надаремне згадано у творі. Бо свідомий ліризм це один із засобів насолоджуватися не «текстуальними тонкощами», не змістом, а «породженням настроєм, теплом у грудях». А втім «невидимі трансмісії регулюють подачу слів. Вони самі розпливаються по кухлях сцен, по батареях розділів».

Віктор лякається «звички до єдиноможливих кутів зору й мірил», до «каменя протоптаних стежок». Його спокушає задум «розгрому найзвабливіших сцен, розгону всіх дієвих осіб», щоб фабулу й сюжет затопила «повідь добірної мови». Це, звичайно, трохи бешкетування, на яке може собі дозволити Ізарський.

І це не значить, що твір бездоганий. Авторіві таки не повелось оминати небезпечного пояснювання. Якщо Ляля, ледве дочекавшись ранку, вибігла на подвір'я, «так кортіло побачити приятельку» — можна б їй не додавати. Якщо Ляля вже виявлена в дії, то зайве пригадування, що «Ляля розпалювалася. І легко звиряла душу приятелям». Цілком зайві різні «на жаль» та «з горя» переплітаються з поразками вислову («лупнув очима», загальникове «всесвіт, вічність, життя», приблудивновотвори, як «ривком» чи ще гоголівське запитання у авторовому тексті: «кому не відома краса Горбанів?») Багато русизмів і напіврусизмів («абогинки») виправдані в мові мешканців Полтави, хоч не можна оборонити послідовно вживаного «цілий» замість «увесь» чи особливого нахилу автора до закінчення -ові в місцевому відмінку при назвах неживих предметів («в ліжкові», «садкові», «у паркові», «у люстрові», «по паркетові», «на столикові», «на насипові»).

Іван К-ИЙ

*

Читачі «Ранку», що залишили свого малого героя Віктора саме при тому, як хлопчик почав собі здобувати місце серед полтавських школярів, з радістю візьмуть у руки цю другу повість О. Ізарського, в якій автор відтворив інтелектуальний розвиток молоді української людини в трагічні і страшні 1930-і роки.

І цього разу масмо справу не з конвенційною повістю, побудованою на інтризі та сюжеті, а з мозаїковою композицією, що у формі діалогів, асоціацій, відступів, спогадів та думок творить багатобарвне полотно, гармонійна цілість якого відкриється кожному вимогливому любителю-ві модерної прози.

Кризу увесь твір тягнеться червоною ниткою то відкритий, то внутрішній діалог Віктора з Лялею, дівчиною російсько-українського походження. Ляля кохає Віктора (його юнацьке серце належить однак чутливішій Любі, красуні, що вабить його своєю таємничістю), на початку повісті вона ще на духовому роздоріжжі: Україна чарує її своєю красою, але Росія імponує сильною духовою культурою. Врешті, вона вибирає останню. Лялина духова агресивність відштовхує внутрішньо чутливого юнака, що поволі усвідомлює своє місце в цій двобой.

Відношення Віктора і Лялі можна б взяти і символічно за вияв внутрішньої боротьби і розірваності молоді людини, яка бачить безперспективність власного народу та відчуває культурну і політичну перевагу пануючої імперської нації. Але не тільки в цьому діалозі автор відтворив шукання та внутрішню розірваність молоді генерації 1930-их років: ризувати свободою і старатися віддати свої сили власному народові, а чи влитися в загальне російсько-імперське море — цим питанням пройнята вся повість, всі її юні герої стоять перед тією ж проблемою — безперспективності і багатообіцяючих можливостей. Зрештою, ця проблема актуальна ще й нині до деякої міри, і кожна генерація буде її переживати і вирішувати по-своєму.

Віктор і його ровесники — німі свідки потрясаючих трагедій, що їх пройшла Україна в ті роки: знищення інтелігенції, голодова смерть українського села, поліційний терор. Одночасно кожен з них переживає менше чи більше глибоко питання, що завжди і всюди тривожили і тривожитимуть дозріваючу молодь: про любов, смерть, мистецтво, працю для народу чи самозадоволене життя і т. д.

Болоче це Вікторове дозрівання. Цей маленький Наполеон, як його називає автор, мусить попроситися з мріїю і думкою про сильну Україну, державою на лад Франції чи Німеччини, поховати уяву, що його народ рівний французькому чи німецькому, (сама на літературах цих двох народів і виховується Віктор, якому батьки змалку вможливили доступ до цих мов, посилаючи його вчитися їх у високоосвічених представництві старої передреволюційної генерації).

Скупий на слова автор передає так атмосферу тих років: «В родині Лисенків розмови про досвід останніх років були зайві. Старим і малим ясно було, що повинь розлилася надовго. Що з моря, від гирла потекли ріки крові до верхів'їв і потопили країну... А треба було мовчати. Хай порожніми скидаються очі! Хай сірим буде обличчя!.. Тінь серед тіней: як батько, як мати, як усі!..»

Автор вдало заторкнув у повісті й низку суспільних пекучих проблем, які його герої якимось мусіли вирішити: справу «перелетних птахів», які, хоч любили свою культуру, віддали творчі сили імперії (Короленко, Гоголь). Як осторогу для себе Віктор тримав у своїй кімнаті погруддя Короленка), явних ренегатів, опортуністів, страхопудів, культурних діачів із звиченими хребтами. Він не оминув і питання єврейської меншини на Україні, однак тільки освіченої верстви; після розгрому української культури юнак Мотя Меєрович, що спершу писав по-українськи, представляється на російську мову. Багатообдарована Люба Левінсон чує себе духово росіяною.

Ми умисне зупинилися на деяких конкретних питаннях, що їх затор-

кує повість. Хоч твір О. Ізарського можна б розглядати тільки з чисто формального боку, додержуючися радше мистецьких критеріїв. Бо, як і вже попередній «Ранок», повість «Віктор і Ляля» небуденні появи в нашій літературі, свіжі й без прикладу.

Але ми маємо справу з твором сильного автобіографічного зафарблення, і коли автор пише про свого героя, який замолоду почав писати і вперто працювати над собою, що він бажав би «написати повість про юність на знівеченій голодом, перепадлюченій, на здичавілій від страху Україні», то маємо право шукати в його творі й відображення тих років страхіття. Коли ми однак знайдемо в творі й багато романтично-молодечого настрою, краси і радості, то тому, що молодь завжди, отже й в люті та голодні часи, своїм шуканням та поривом до кращого вміє відгородитися від горя і створити свій власний релігійно щасливий світ. І кожний, хто в своїй молодості цікавився не тільки тим, як сподобатися дівчині чи хлопцеві, а когтав книжки, дискутував, спеччався, шукав вічних життєвих істин,

які не дають думаючій людині стати міщанином, віднайде в цьому творі до якоїсь міри самого себе.

Авторові герої, і то старшої та молодшої генерації, відзначаються сильними індивідуальними рисами, накреслені скупю, але влучно, тому вони переконливі і повнокровні. Особливо вдало вловив О. Ізарський красу і чар Полтави з її романтичними провулками, лаштунками козацького минулого, пишним видом на Ворскло, гордими будинками гетьманської України.

Про стиль та мову повісти написав І. Кошелівець в післяслові. Гнучкою пребагатою мовою автор вміє тонко і майстерно віддавати нюанси пейзажних і психологічних деталей. Короткими реченнями він вичаровує, немов майстер мазками пензля, образи. Його стилістичну школу повинні пройти ті, що готуються брати перо в руки.

А читач, що заїхав разом з Віктором до Києва на філологічні студії, жде на його дальші духові й життєві перипетії, які йому зготували автор і життя.

А. Г. Г.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

До процесу Синявського і Данієля

У середині лютого ц. р. в Москві відбувся процес, прикметний тим, що, будучи далеко скромнішим від тих, які вмів організувати Сталін, він має тенденцію увійти в історію советчини нарівні з сталінськими процесами кінця тридцятих років, бо є найкращою атестацією для теперішніх «вождів» Кремлю, що вони справді ревню плекають далі сталінські традиції.

На лаві підсудних сиділи два російські письменники А. Синявський і Ю. Данієль, обвинувачені в тому, що потайки передавали за кордон (до Франції) свої твори, що тут були друковані під псевдонімами (Синявський — Абрам Терц, Данієль

— Ніколай Аржак). Обох засуджено на каторжні роботи: першого на сім, другого на п'ять років.

Для культурних діячів Заходу, де кожному вільно висловлювати свою думку, не зрозуміле взагалі, чому вважається злочином давати до друку твори за кордон, байдуже — під псевдонімом чи під власним прізвищем. Незрозуміле навіть — чому вдаватися за кордон, коли можна друкувати в себе дома. Тому історія Синявського й Данієля викликала за кордоном хвилю протестів ще перед процесом, після арешту їх у вересні минулого року.

Коли в листопаді минулого року до Парижу прибула група російсь-

ких письменників на чолі з Твардовським, які навпередки зизувалися ліберальними ідеями, розрахованими не для внутрішнього вжитку, а на експорт, Франсуа Мор'як писав у «Фігаро літтерер»: «Я маю читачів і друзів у Росії: і саме до них звертаюся, щоб вони не подумали, що за моїм наріканням криється підступна думка. Саме тому, що ми два дружні народи, ув'язнення двох радянських письменників, А. Синявського й Ю. Данієля, непокоїть мене й засмучує».

«Нас обурює відгомін сталінської Росії. Один з цих двох письменників Синявський... якого ми знаємо й любимо у Франції. Його злочин, як і Ю. Данієля, в тому, що він публікував свої новели за кордоном під псевдонімом...»

«Немає такої статті в радянському кримінальному кодексі, яка забороняє письменникові друкуватися за кордоном чи користуватися псевдонімом...»

Щось у цьому дусі висловлювалося багато інших діячів культури Заходу, гуртом і поодинокі, але московські можновладці уперто не захотіли зважати на світову громадську думку, демонстративно підкресливши, що вирок остаточний і оскарженню не підлягає. Це викликало ще більшу хвилю протестів на Заході, і тим часом, як Синявський і Данієль чекають на Луб'янці відправки на Сибір, всі газети світу засуджують цей акт сталінського свавілля. До речі, несхвально про наслідки процесу висловлюються й «братні» комуністичні партії Заходу. Голляндські комуністи, наприклад, вважають, що процес Синявського й Данієля завдає більше шкоди советщині, ніж закордонні публікації цих авторів.

Може, найпікантніше в нашій інформації буде навести виступ одного з найпопулярніших досі оборонців кремлівської лінії за кордоном, комуніста Люї Арагона, в органі комуністичної партії Франції «Юманіте»:

«Ім, — каже Арагон, — закинуто не що інше, як те, що вони — як твердять обвинувачення і заперечують це обвинувачення — написали

твори, які становлять антирадянську пропаганду... позбавити їх на підставі змісту роману чи оповідання свободи означає зробити з різниці поглядів злочин і прецедент, який може бути шкідливіший для соціалізму, ніж твори Синявського й Данієля».

*

Гідна поваги постава підсудних на процесі спричинилася до того, що суд фактично не міг довести їхнього злочину. Намагання суддів витягнути з Синявського визнання в тому, що він вів антирадянську пропаганду, він спростував лаконічною відповіддю: «Я не політичний письменник». Аналогічно відповідав Данієль. На питання судді: «Значить, те, що ви написали, наклеп?» — він відказав: «Ні, це художня гіпербола» (цитати з «Літературної газети» від 12 лютого 1966). І це мало вплив на таку однотайність світової преси, до комуністичної включно.

*

Наша коротка інформація про процес Синявського й Данієля має й суто практичне значення. Ми хотіли б, щоб до протестів з усього світу проти бруталного пригноблення свободи в СРСР приєдналися й українські організації, яким це належить зробити. Зокрема нью-йоркське об'єднання письменників «Слово». Не для гарного жесту, а для того, щоб, борючись інших, мати більше морального права на зовнішню підтримку в обороні своїх. Нам же доводиться боронити багато більше, ніж росіянам, бо українців у СРСР гноблять удесятеро важче.

Виступаючи за звільнення з каторги Синявського й Данієля, треба поставити питання, на підставі якого судового рішення усунуто з української літератури одного з найвидатніших поетів сучасності — Миколу Вінграновського, якому, починаючи з 1963 року, ледве дозволяють надрукувати один вірш на рік.

Треба також поставити питання, який трибунал ухвалив ліквідувати двох найвизначніших українських

критиків — Івана Дзюбу й Івана Світличного? Ми мали нагоду вже довго спостерігати, як підготовлялася їх ліквідація. Було аж так, що поважний літературознавець І. Дзеверін, який має свій власний журнал у Києві (він є головним редактором «Радянського літературознавства») бігав аж у Москву, щоб скла-

сти у «Літературной газете» донос на І. Дзюбу.

Сьогодні ми нічого не знаємо про долю цих двох критиків: чи їх заслано на сибірську каторгу, чи віддано на самосуд Спілки Письменників України, і їх, під улюлюкання Дмитерків і нашу мовчанку, добиває там кололітературний натопт?

«Тіні забутих предків» у Нью-Йорку

Редакція одержала відгуки на фільм «Тіні забутих предків» одночасно від двох авторів. При неминучих у таких випадках повтореннях (тут вони мінімальні), містимо нотатки обох авторів, оскільки вони, звернувши увагу на різні особливості фільму, доповнюють один одного.

Тут, у «Клубі круглого стола», при вщерть виповненій залі, відбувся 27 січня перегляд і обговорення нового кінофільму Київської кіностудії ім. Довженка «Тіні забутих предків» (за М. Коцюбинським; режисер і сценарист — С. Параджанов, продукція 1964 року). Це була подія для нью-йоркців, бо про цей фільм уже багато читали в київській та закордонній пресі, він був двічі відзначений на міжнародних кінофестивалях. І хоч до клубу потрапила лише вузькоплівкова, 16-міліметрова версія фільму, враження від нього вийшло вище всіх сподівань. Й. Гірняк висловив думку майже всіх присутніх, коли сказав, що кращого українського фільму йому ще не доводилося бачити.

Дискусія про «Тіні» оберталася довкола двох тем — художніх досягнень фільму та здогадів про те, чому цей фільм ішов на Україні так обмежено і коротко. Дехто з учасників обговорення критикував фільм за його нібито «нереалістичність», «захоплення формалізмом», «негідність з деталями Коцюбинського, за те, що «Карпати в дійсності не такі». Інші вказували, що саме отакого роду критика й могла б бути причиною того, що цей фільм на Україні був знятий з прокату. Він бо справді випередив багатьох своїх глядачів і критиків, тим більше в «соцреалістичних» радянських умовах. Пере-

важна більшість учасників дискусії в Нью-Йорку гадала, що «Тіні» не здобули популярності на Україні або були зняті владою саме тому, що вони вирвалися на рівень сучасного світового кіномистецтва.

Режисер С. Параджанов (очевидно, новий, з молодих?) цим фільмом спробував згройти увесь експериментальний шлях О. Довженка та ще й зробити чималий крок уперед. Не все, ясна річ, ще йому вдалося, але спроба, без сумніву, вийшла цілком успішною. Над доброю колловою мистецьких засобів і методів фільму помітно домінує Довженкова школа. Але є й більше, ніж це. Учасники нью-йоркської дискусії не безпідставно порівнювали роботу Параджанова з кращими зразками режисерів Ф. Фелліні («8^{1/2}»), А. Рене («Гірошма, моя любов»), І. Бергмана («Гола ніч», «Дикі полуниці»), А. Курасави («Рашомон»), з мексиканськими фільмами. Але все це були триклади мистецьких досягнень чорнобілого кіна. Фільм же Параджанова — кольоровий, і тому він фактично є майже без порівняння.

«Тіні забутих предків» відзначаються цілим рядом просто революційних першестів у радянському кіномистецтві. Вперше, наскільки відомо, вживається в цьому фільмі техніка фільмування кольорів, повторне пересвітлювання тієї самої кольорової плівки, електронна музика,

цілий ряд спеціальних ефектів, як, наприклад, показання цілком нагої жінки на тлі природи — кадр, що триває не якусь там ледве помітну мить, а довше навіть, ніж в багатьох італійських чи французьких фільмах. Один цей кадр, наприклад, розтворює «табу» всього радянського мистецтва, над яким у цьому відношенні ще й досі панує бородата московська психіка жаху перед «первородним гріхом!» Рвучка, запаморочливо динамічна техніка фотографування, якою відзначився оператор Юрій Ілієнко, швидкий рух апарата весь час тримають глядача в стані крайнього напруження, передбачання все нових несподіванок.

Як сценарист, Параджанов створив фільм, який треба дивитися принаймні двічі-тричі, щоб збагнути всю його символіку, глибину думки, філософію. Немає сумніву, що сценарист бездоганно передав дух твору Михайла Коцюбинського, глибоко вник сам у дух «Богом і людьми забутої» Гуцулії. Ясно, що такий притягуючий примат вічної природної стихії, перемішаний з кривавою вендеттою та з містичними християнсько-поганськими обрядами, що самі складають чи не половину всього двогодинного фільму, дуже далекі від казенно-оптимістичного соцреалізму. Але як автор твору, так і сценарист тут є більшими реалістами, ніж їхні критики. Таким було життя на Гуцульщині, а як символ у образі — таким воно є і не тільки там, і то — зараз.

З-поміж різних думок-пропозицій, висловлених у нью-йоркському клубі, цікавою була думка про те, що цей фільм можна було поставити цілком без діалогу — так його мало у фільмі. Музика могла б висловити все сама, без слів, і фільм, як експеримент, може навіть виграєти на цьому. Інша ідея, яку гаряче підтримало чимало присутніх, була така: треба, щоб урядові й культурні кола УРСР подбали про те, щоб копії цього кінофільму були подаровані головним музеям та кінотекам у столицях світу, зокрема Музеєві модерного мистецтва у Нью-Йорку.

В. С. Г.

*

Під кінець січня у Нью-Йорку висвітлювали «Тіні забутих предків» — фільм студії ім. Довженка в Києві.

Його випродукували в 1964 році — у століття з дня народження Михайла Коцюбинського. Його відзначили другою нагородою на кінофестивалі в Аргентині. Його висвітлювали в Москві під час минулорічного кінофестивалю (але не у програмі фестивалю), де його оглядали чужі критики. Зате відносно мало людей його досі бачило: так на Україні, як і поза нею.

У Нью-Йорку його оглянуло біля 250 осіб — членів і гостей Клубу круглого стола, у четвер, 27 січня, на перших у новому році сходах цього клубу.

Для тих, які ще не бачили «Тіней», одне речення перестороги: цей фільм любителям реалізму не буде подобатися! Але ті, кому вже остогидло дивитися на покази самодіяльності, типу поїздів, що їдуть до Києва, напевно вийдуть з показу цього фільму задоволені. Вони побачать, що в ділянці кіномистецтва на Україні є творчі сили, які вміють поставити сучасний продукт на сучасний ринок.

Відкриваючи вечір Всеволод Голубничий, голова Клубу круглого стола, пояснив присутнім, що фільм «Тіні забутих предків» виконали молоді люди. Цей прикметник покриває шмат часу, бо різниця віку між постановником і композитором «Тіней» становить аж 14 років. Зате він влучний, коли взяти під увагу те, що постановники не боялися застосувати прикмету молодих, тобто новаторство.

Фільм «Тіні забутих предків» належить до тих, де спостерігач звертає більше уваги на роботу постановників, ніж на гру акторів. Актори тут тільки ляльки в руках невидимих постановників, які користуються ними, як і пейзажами та оптичними ефектами й музикою на те, щоб з усього цього створити один цікавий спектакль. І. Миколайчук, наприклад, має всі ознаки екранної особистості, для якої пишуть спеціально сценарії. А в «Тінях» Мико-

лайчук грає ролю Івана, а не себе в ролі Івана.

Режисер-постановник Сергій Параджанов (йому зараз 42 роки) спільно з 44-літнім Іваном Чендеєм написали сценарій для фільму, дуже наближений до оригіналу. Те, що Коцюбинський написав про життя і звичай гуцулів чорним по білому, Параджанов і його співробітники показали в кольорі й озвучили. Але вони зробили ще більше...

Ні, вони не корегували майстра літературного слова, а просто майстерно застосували мистецтво кіна до клясичного літературного твору.

Взяти хоча б епізод повісти зараз по смерті Марічки. Коцюбинський розказує в десятих рядках про те, як Іван сумував, як шез на шість літ і вернувся — худий і зчорнілий. У сценарії Параджанова й Чендея ця зміна охоплює цілий розділ. На екрані Іван показаний при різних роботах у щораз гіршому вигляді, а в той час із звукозапису чути тільки розмови людей, які розказують, де вони бачили Івана. Цей розділ називається «Самотність», і Параджанов зняв його в чорнобілих кольорах. Решта фільму кольорова.

Цілий фільм складається з окремих актів. Їх тут аж дванадцять і кожний з них попереджений відповідним титром на темному екрані, наприклад: «Карпати — Богом і людьми забута земля гуцульська», «Іван та й Палагна», «Сили ворожі», «Pietta» (чомусь з подвійним «т»).

Вживання титрів позичене з техніки дозвукowego періоду, але вони фактично не переривають глядачеві тягlostи фільму, завдяки вдалій роботі оператора (Юрія Ілієнка) і монтажиста (М. Гороховського). Наприклад, дія «Свята» кінчається тим, що Палагна закриває під вечір вікно своєю плахтою. Екран темніє, і на ньому з'являється титр «Завтра — весна». (Слова взяті з твору Коцюбинського). Нова дія починається, як рука Палагни знімає з того ж вікна іншу плахту, а за вікном видно квітучі дерева. Так, в кількох секундах сконденсовано три місяці часу — від Різдва до Юрія.

Діялогів у фільмі мало: всі ті, які є в повісті, перенесені до сценарія, дещо додано. Тому, з одного боку,

цей фільм нагадує давні, беззвуківі продукти молодого кінематографії, коли дія на екрані говорила все, а з другого — це як недавній фільм «Парасольки Шербрука», де пісня заступає діялоги.

Львівський композитор Мирослав Скорик (йому зараз 28 років) заповнив звукозапис «Тіней» музикою, використовуючи традиційні гуцульські мотиви, і місцями зовсім сучасну електронну музику. Слухаючи традиційні мотиви, не хочеш вірити, що їх виконують члени Київської симфонічної оркестри з однолітком Скорика Стефаном Турчаком на диригентському подіюм, а не гуцули з Верховини. До речі, в народних сценах виступають такі гуцули, і вони ж виконують співанки й колодійки, які змушують глядачів рухатися в такт чи вистукувати ногами.

Те, що в «Тінях» відносно мало діялогів, частинно рятує ситуацію. Миколайчукові (в ролі Івана), як і Л. Кадочниковій (в ролі Марічки) гуцульський говір тільки частинно вдається. А Т. Бестаєва вже викликає повне розчарування. Вона у фільмі зовсім перебрана за гуцулку і раптом просить сідати... «до вечері!» А тим часом пісні й розмови на задньому плані виконані справжнім гуцульським говором.

Суворість країни, в якій відбувається дія, підкреслена у фільмі від початку до кінця, а лагідні і веселі кадри в ньому дають тільки тимчасове драматичне відпруження перед кожною новою трагедією. У пролозі до фільму зрубане дерево падає і вбиває брата малого Іванка. У першому акті зчиняється бійка за образу честі між Гутенюком і Палійчуком, у висліді якої цей останній вмирає. А далі стрімкі стежки в горах, бистрий, аж лютий Черемощ, нищівна буря з громами — показані у фільмі в усій їх жорстокостві. І смерть, яку вони вищувають і спричиняють, стає частиною буття жителів тієї Богом і людьми забутої землі.

Найбільш помітний додаток до повісті — релігійні сцени. У фільмі показані аж три процесії з коровами й патерницями, дві сцени зняті в церкві під час відправи, кілька сцен біля церкви, і в одній сцені Іванові

привиджується Розп'яття. У цьому останньому кадрі він самотній і йому холодно. Він гріє руки при свічках, і йому привиджується з дитинства образ розп'ятого Христа. Раптом постає Христа перетворюється на постать його друга Мика. Мико поволі знімає з голови терновий вінок. В наступному кадрі вінок горить і Іван гріє при ньому руки.

Є також у фільмі кадри, в яких дієві особи моляться на колінах, і один дуже вдалий кадр, знятий зовсім зблизкою: на екрані видно тільки великі селянські руки (ніготь одного пальця розчавлений, мабуть, при роботі), які тримають товстий Псалтир; із звукозапису чути голос священика, а на екрані видно його руку, що перекидає картки в Псалтирі. У звукозаписі багато церковного співу, церковнослов'янською мовою, з гуцульським зафарбленням.

Такі зовсім документальні картини у фільмі «Тіні забутих предків» переплітаються з надприродними, мітологічними і з конденсацією дії (три пляни в одному кадрі), що вимагає від глядача трохи уваги.

Думаю, що постановник фільму багато зобов'язаний двом своїм співробітникам: Л. Байковій і Ф. Манайлові. Байкова запроєтувала розкішні гуцульські костюми, а Манайло

працював як консультант при продукції фільму. Хочеться слідкувати за дальшою творчістю усіх тих, хто працював над постановкою цього фільму. Вони знають своє діло.

Досі я не згадав жодним словом про дидактизм, який відобрає таку важливу і зовсім не приховану роллю в радянській кінематографії. З приємністю доводиться ствердити, що в «Тінях забутих предків» ніщо не разить; не видно в ньому, так би мовити, вказівок Державного комітету по кінематографії. (При шуканні порівняння на думку насувається недавній фільм «Мати» за сценарієм Юрія Збанацького. В ньому, між іншим, є нетактовний комсорг, якому директор школи звертає на це увагу, комсорг робить з цього належні висновки і... стає героєм дня. Поза тим фільм мав ознаки буття кращим, ніж пересічні).

У «Тінях» є одна картина, в якій старий Палійчук показує в церкві Іванкові багача Гутенюка й пояснює: «Він Богу гроші віддає, а в бідної людини душу виймає». Коцюбинський цього не написав у творі, за яким знятий фільм. Але чомусь здається, що він під такими словами підписався б.

Ростислав Л. ХОМ'ЯК

Перед новим «примірним статутом»

Рік тому, тобто під час березневого пленуму ЦК КПРС, Леонид І. Брежнев пообіцяв сколективізованому селянству скликати в 1966 році т. зв. III Всесоюзний з'їзд колгоспників, на якому був би «схвалений» новий «примірний статут сільськогосподарської артілі». Хоч в обіцянці Леоніда Ільовича не згадано про подібні республіканські та обласні з'їзди, можна припускати, що десь напередодні всесоюзного спектаклю матимуть місце також «місцеві» з'їздові видовища. Таки десь треба буде «обирати народних посланців» від трудивників «найпередовішого в світі сільського господарства». Однак не виключено, що при теперішньому курсі на централізацію всесоюзних делегатів «обирати-

муть» вже на обласних конференціях колгоспників, щоб таким чином елімінувати тенденції до «республіканського місництва». До речі, це навіть не важливо. Відповідних же делегатів і так визначатиме (або, як офіційно окреслюється, «пропонуватиме») бюрократія партійного апарату. Передсмак такого «пропонування» дає персональний склад комісії, якій ЦК КПРС «доручив розробити проєкт нового примірного статуту». В усій радянській пресі від 26 січня 1966 поданий поіменний список «комісіонерів».

Нас цікавлять у зв'язку з цим списком два питання: наскільки представлена в цій комісії Українська РСР і якою є соціальна та політична структура особового складу

комісії. Дані, які стосуються УРСР безперечно відповідають таким же відсотковим даним (якщо не гіршим) інших неросійських національних республік. Щоб не було якихось непорозумінь, підкреслюємо, що користуємося списком, опублікованим у «Радянській Україні», від 26 січня; якщо будуть якісь помилки чи «перетягнення», за них повинні б відповідати редакція «РУ» в цілому або її відповідальний редактор А. Рябокляч.

*

Отож на всіх 149 членів комісії (непарне число мало б документувати «демократичний принцип» у голошуванні на випадок творення абсолютної більшості у відношенні 75 до 74 голосів) від Української РСР призначено тільки 19 осіб або 12,75% її складу. У зв'язку з цим відсотком цікаво подати, що населення УРСР становить коло 20% усього населення СРСР, не говорячи вже окремо про ще більшу (у відсотках) питому вагу її сільського господарства. Іншими словами, хочемо сказати, що УРСР повинна б мати принаймні 28-29 осіб у згаданій «статутівій комісії». Уже цих різниць між обома абсолютними і відсотковими числами вистачає, щоб мати виразний образ навіть про територіально-адміністративну (не говорячи про національну) дискримінацію України. Не дивно, що при аж так високому «недоборі» членів комісії від УРСР у її склад не ввійшли такі реномовані «проміненти» сільського господарства України: Л. В. Андрієнко — завідувач відділу ЦК КПУ для сільського господарства, Никифор Т. Кальченко — перший заступник голови РМ УРСР та відомий партійний функціонер від хліборобства Петро А. Власюк — колишній президент Української сільсько-господарської академії (який мав мужність публічно сперечатися з Нікиткою С. Хрущовим у справі переваги кукурудзководства і травопільної системи), Євгенія О. Долинюк — кандидат ЦК КПРС та член ЦК КПУ, відома своєю «університетом кукурудзководства» на Тернопільщині, Галина Є. Буркацька — член ревізійної комі-

сії ЦК КПРС та член ЦК КПУ і голова колгоспу на Черкащині, чи нашумілий колись свинар Ярослав С. Чиж із Золочівського району, Львівської області, «та інші». Свої місця вони мусили відступити членам президії та секретаріату ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу.

Кого «делегувала» Українська РСР у згадану «примірно-статутову» комісію? Хто є цими «представниками» трудового селянства в колгоспах України?

Не подаватимемо всіх прізвиськ, бо вони й так мало говорять читачам нашого журналу чи ширшій громадськості на чужині. Тому обмежимося в більшості інформацією про їхнє соціальне та політичне становище. Отож на всіх 19 осіб маємо: бюрократів партійного апарату — 7, бюрократів державного та сільсько-господарського апарату — 2, голів колгоспів (для більшої проглядності вилучаємо їх з попередньої категорії і зараховуємо сюди члена ЦК КПРС Василя М. Кавуна) — 5, працівників у сільсько-господарському виробництві (два бригадири, одна ланкова, один економіст колгоспу та одна завідувачка свиноферми) — 4, представників науки — 1 (член Академії наук УРСР Павло М. Першин). Коли говоримо про «бюрократів партійного апарату», маємо на думці передусім високо завансованих осіб на щаблях партійної драбини: два з-поміж президії ЦК КПРС, які одночасно є також членами президії ЦК КПУ — Петро Ю. Шелест та Володимир В. Щербницький, два члени ЦК КПРС — Василь Г. Комяхов та згаданий уже Кавун, один кандидат на члена ЦК КПРС — Микита Д. Бубновський (перший секретар Хмельницького обкому), один перший секретар обкому — Борис І. Вольговський із Сумщини, міністер сільського господарства УРСР — Петро О. Дорошенко, а з менших — А. І. Персистий (секретар партійної організації колгоспу на Херсонщині).

При доборі членів статутової комісії від УРСР впадають в очі такі промовисті факти: коли в категорії партійних бюрократів уділ УРСР становить тільки 9,3% (на всіх 86 таких бюрократів у комісії), в кате-

горії працівників у сільсько-господарському виробництві цей уділ підвищився аж до 40% (4 представники від УРСР на всіх 10). Це могло б теоретично вказувати на те, що в розробленні проєкту «примірного статуту» від України очікуватимуть т. зв. практичного досвіду, здобутого її хліборобськими «виробничниками», але фактично це — черговий доказ зіпхнення Української РСР російським імперіальним центром на становище глухої політичної провінції. І ці намагання демонструються явно при потакувальному ставленні київської «сучасної малоросійської колегії» до цієї справи.

Друге питання — соціальна та політична структура особового складу всієї «Комісії для розроблення проєкту примірного статуту сільсько-господарської артілі» — представляється дуже просто і, як на «робітничо-селянський» або «загальнонародний» характер Радянського Союзу, аж надто просто та ясно:

категорії	особи	%	%
партійні апаратники	70	47,00	
міністри сільського господарства	16	10,73	
голови колгоспів	40	26,84	
с.-г. адміністрація	7	4,70	
с.-г. працівники	10	6,71	
с.-г. наука	4	2,68	
допоміжні науки	2	1,34	
разом	149	100,00	

При цьому розділі на категорії треба мати на увазі, що всі міністри є членами центральних комітетів компартії у своїх республіках, що згадані голови колгоспів є принаймні членами обласних комітетів. Подібне можна сказати про переважаючу більшість осіб, зарахованих до інших категорій. Іншими словами, вони всі є великою мірою партійними апаратниками, і різниця між ними лежить тільки в тому, що для названих на першому місці 70 осіб членство в партії є їхньою «головною професією». До цих «професійних партійних керівників» належать: усі члени та кандидати на членів президії і всі члени секретаріату ЦК КПРС — разом 23 особи, 20 членів та 9 кандидатів ЦК, 1 член

ревізійної комісії і 9 секретарів республіканських ЦК; решта 8 осіб є на дещо нижчих партійних постах.

Не треба аж надто близько приглядатися до складу «статутової комісії» ЦК КПРС, щоб побачити всю жахливу диспропорцію між тими, що безпосередньо або принаймні посередньо пов'язані з сільським господарством, і тими, що належать до паразитарної класи соціалістичних експлуататорів селянства. Перші посідають у комісії тільки 10,73% місць — 10 сільсько-господарських працівників та 6 науковців; другі — аж 89,27%! Уже це відсоткове відношення показує, як виглядатиме новий «примірний статут». Сучасні соціалістичні поміщики, якими фактично вважають себе чи не всі без винятку голови колгоспів, напевно відстоюватимуть погляд, щоб не було жадних змін у дотеперішній практиці, і завзято боронитимуть свої привілеї. Єдине, що вони прагнуть змінити, це — поширення їхніх прав на зразок поширених тепер прав директорів промислових підприємств. У так званій «дискусії» над новим «примірним статутом» уже виникло питання, щоб більше «усамостійнити» кожного колгосп, що на практиці означатиме скріплення влади колгоспних правлінь.

*

Одним з найхарактеристичніших голосів у дискусії треба вважати виступ С. Абалкасімова, начальника головного управління організаційно-колгоспних справ у міністерстві сільського господарства Казахської РСР, який виступив на сторінках журналу «Сельское хозяйство Казахстана», в числі за листопад 1965. Він, між іншим, каже:

«Новий примірний статут сільсько-господарської артілі, як основний закон колгоспного життя, повинен бути більше розгорнутим документом, який всебічно регулюватиме всі сторони колгоспного життя. У ньому повинні бути закріплені основні права та обов'язки колгоспу як самостійного господарства, права та обов'язки колгоспників...»

Як відомо, в давньому «примірному статуті», схваленому 1936 року під безпосереднім впливом Сталіна, не було найменшої згадки про будь-які «права». Виходило б, що існує тенденція виправити деякі «шкідливі наслідки культу особи Сталіна» в сільському господарстві. Виправити в сі такі «шкідливі наслідки» в цій ділянці (маємо на думці передусім примусову «суцільну колективізацію»), до цього не здатні догматичні циніки влади у керівництві КПРС.

У своїй статті Абалкасимов пропонує, щоб «з окремою пильністю сформулювати ті пункти, які визначатимуть розмір присадибних ділянок та кількість худоби, якою особисто користується колгоспний двір», і щоб колгосп був зобов'язаний постачати цій худобі «корми по ціні, не вищій, ніж їхня собівартість». А далі: «У новому статуті доцільно передбачити відрухування від прибутків у висоті 1-5% як пайові внески, які зараховуються на особисте conto членів артілі пропорціонально до їхньої заробітної плати. Ці пайові внески повертаються членам артілі на випадок ліквідації колгоспу, добровільного виходу з нього або переходу на пенсію». Ці пропозиції якоюсь мірою перегукуються із схваленими на «вереснево-му пленумі ЦК КПРС» (1965) «матеріальними стимулами» для робітників промислових підприємств. Іншими словами, Абалкасимов прагне

зрівняти становище колгоспного селянства із становищем робітництва, що напевно є мінімумом цілковито виправданих вимог селянства. У зв'язку з цим він пропонує «встановити тарифні ставки і гарантувати тверду оплату за працю колгоспників».

Виступ казахського адміністратора від сільського господарства є, мабуть, одним з найсміливіших виступів на користь обездолених та закріпачених селян. На жаль, на сторінках «Радянської України» не вдалося нам знайти подібного роду пропозицій.

Відкритим залишається питання, чи комісія, очолювана Л. І. Брежневим, схоче «вивчати» такі пропозиції, як також і пропозиції, «висловлені в листах працюючих», про що виразно говориться в офіційному повідомленні про створення «Комісії для розроблення нового примірного статуту сільсько-господарської артілі».

Знаючи практику багатьох десятиріч, стосовану більшовицьким режимом супроти селянства та сільського господарства, можна вже сьогодні твердити, що й III Всесоюзний з'їзд колгоспників та «новий примірний статут» будуть черговим діалектичним окозамилюванням, повним тріскучих фраз та полинялих штампів. А помилитися щодо прогнозу у даній ситуації таки не можна.

В. П. СТАХІВ

На маргінесі восьмої сесії ВР УРСР

Кожного року в останні дні грудня скликається за тоталістським ритуалом сесія верховної ради Української РСР (ВР УРСР), під час якої депутати обговорюють справи, вже раніше вирішені на всесоюзному пленумі ЦК КПРС та формально затверджені сесією верховної ради Радянського Союзу (ВР СРСР). Не інакше було в грудні 1965 року. На порядку денному стояли три питання: 1) «Про державний план розвитку народного господарства Української РСР на

1966 рік» (доповідач голова ради міністрів УРСР Володимир В. Щербіцький), 2) «Про державний бюджет УРСР на 1966 рік та про виконання державного бюджету за 1964 рік» (доповідач міністер фінансів УРСР Анатолій М. Барановський) і 3) «Про затвердження указів президії ВР УРСР» (доповідач секретар президії Андрій Н. Зленко). Поданням цих фактів хронікер міг би закінчити свій огляд. Бо справді під час дводенної сесії (21 та 22 грудня) ні три доповідачі, ні 29 «диску-

тантів» не внесли дослівно нічого нового в уже й так відомі справи, вирішені та обговорені два тижні тому в Москві.

Виникає виправдане питання: що влаштовувати такий окомозамилувальний політичний спектакль? До речі, таке питання треба ставити не тільки у зв'язку з кожною сесією ВР УРСР та іншими національних республік, але також у зв'язку з кожночасною сесією ВР СРСР, які всі разом узяті є клясичним прикладом для потакувальних збіговипит. зв. «обранців народу». Організатори цих «парляментських спектаклів» є неперевершеними циніками влади, яким удається такими парламентаріями засобами обдурювати світову громадську думку і які одночасно свідомі, що власних народних мас ніяк не обдурять «грою у парламенти».

Не зважаючи на нудотність дебатів, які реферувати чи коментувати не було б надто цікаво, таки слід дещо сказати не так про саму сесію, як радше з приводу її.

Ще кілька років тому засідання «комісії закордонних справ ВР УРСР» мали місце звичайно після закінчення сесії. Коли ж українська преса на еміграції звернула увагу на цю карикатурну практику, з того часу в Києві дуже пильно притримуються речення, щоб таке засідання комісії скликати принаймні один день перед сесією ВР УРСР. Так було й у грудні 1965, коли напередодні сесії згадана комісія («в роботі якої взяли участь представники державних органів та громадських організацій») «заслухала та обговорила доповідь Петра Т. Тронька» про участь делегації УРСР у ХХ сесії генеральної асамблеї Об'єднаних Націй. Але одночасно ця комісія не замислилася над «дрібним фактом», що з 12 серпня 1965 не обсаджений пост «міністра закордонних справ». Також і сесія ВР УРСР відмовчалася від цього питання і в своїй роботі обмежилася «затвердженням указу президії ВР УРСР про увільнення Луки Хомича Паламарчука від обо-

в'язків міністра», не призначивши на його місце нікого.

Куди легше та простіше було «депутатам» ВР УРСР вирішувати про «органи народного контролю», про «державні комітети ради міністрів УРСР для радіомовлення та телебачення, кінематографії і преси» чи про «увільнення Івана Самійловича Грушецького та Олександра Назаровича Щербаня від обов'язків заступників голови ради міністрів», бо для цих усіх питань уже був зразок, якнайчіткіше з'ясований і вирішений у Москві. Отож треба було тільки скопіювати відповідні закони та постанови ВР СРСР. Тому без дискусії «перетворено органи партійно-державного контролю в органи народного контролю» і у зв'язку з цим увільнено І. С. Грушецького, якому (як кандидатуви на члена президії ЦК КПУ та членові ЦК КПРС) годі було «пропонувати» маловпливовий тепер пост республіканського верховного «народного контролера». Тому також без дискусії схвалено закон, на підставі якого «голови держкомітетів для радіомовлення та телебачення, кінематографії і преси не входять до складу ради міністрів УРСР», бо це схвалено два тижні раніше в Москві. Тому легко було звільнити О. Н. Щербаня від обов'язків голови державного комітету для координації науково-дослідної праці, бо такі комітети були ліквідовані в союзних республіках на підставі постанови вересневого пленуму ЦК КПРС. У постанові про звільнення Щербаня сказано, що це стається «у зв'язку з його переходом на іншу роботу», а не у зв'язку з ліквідацією республіканської установи, яку він очолював. Як відомо, «координація науково-дослідної праці» тепер цілковито зentralізована в Москві, щоб у той спосіб ефективніше поборювати «місницькі тенденції» в науці окремих національних республік. На яку «іншу роботу» перейшов Щербань, досі не відомо, бо про це не було найменшої згадки на сторінках київських газет.

В офіційних «інформаційних повідомленнях», та в репортажах РАТАУ про два ранкові та два поплудневі засідання владає в очі відсутність Олександра Є. Корнійчука, голови «радянського парламенту» України. Засіданнями керували по черзі його чотири заступники — О. П. Ботвин, Є. Т. Зінківська, О. М. Мужичський та О. З. Широков. Хоч би для пристойности треба було поінформувати радянського виборця про те, чому відсутній «парламентський президент»: чи хворий він, чи відсутній з приводу виконання «важливої, загальнодержавної місії», наприклад, у «Всесвітній раді миру»... Відсутнім на сесії був також Петро Ю. Шелест, про якого відомо, що в той час побував у Будапешті як голова «делегатції верхньої ради Радянського Союзу».

З широкої доповіді Щербицького, текст якої надрукований у «Радянській Україні» від 22 грудня 1965, можна процитувати, на жаль, тільки два цікаві речення:

«Завдяки скасуванню необґрунтованих обмежень особистого допоміжного господарства зросло поголів'я худоби і птиці...»

«З нового року повністю скасовують націнки на товари, що про-

даються в сільській місцевості...»

Ці речення цікаві тим, що перше з них якнайвиразніше доводить провал колективізації — «передової системи» в сільському господарстві. Якби збільшити наділи «особистих допоміжних господарств» або якби всю землю колгоспів та радгоспів поділити на такі господарства, то напевно не треба б «організувати роботу дещо надпільного продажу м'яса, молока та інших тваринницьких продуктів», бо і без такої «організації» на ринку зросла б пропозиція цих товарів; до того, СРСР не був би примушений купувати сільсько-господарські продукти за кордоном — у капіталістичних країнах. Друге речення промовисто свідчить про жахливу експлуатацію селянства, яке, наприклад, у 1965 році шляхом націнок на промислові товари було додатково експропріоване на суму 55 млн карбованців.

Відкритим залишається питання, чи Володимир Васильович та йому подібні в Києві свідомі повного краху своєї господарської системи, а чи, може, вони далі в полоні протигижевних догм та протилюдської доктрини.

В. П. С.

Шахи на Україні

На земній кулі, мабуть, немає місця, де люди не захоплювалися б шахами, про які існує не тільки багата спеціальна література, присвячена теорії й історії цієї старовинної гри, а й поетичні твори. Клясик таджицької і перської літератур А. Фірдоусі оспівує в героїчній епопеї «Шах-наме» шахи як засіб придбання приятелів і зміцнення дружби між людьми. Одеський шахіст і поет Я. Ейхенбаум видав у 1847 році поему «Гакраб» (битва), написану по-старожидівському і перекладену на інші мови, в якій змальовується опис бою на шахівниці.

Шахи на Україні відомі здавна. Гра, що поєднує в собі властивості

мистецтва (художня уява), науки (логічно точний розрахунок) і спорту, в якій «перемогу здобувають розумом» (Фірдоусі), приваблювала русичів уже на світанку їхньої державности. Археологічні знахідки свідчать, що шахи були поширені в X столітті на всій території Київської Русі. У шарах X-XI століть Тмутороканя і Саркелу, фортеці Хозарського каганату на лівому березі Дону, що була знищена 965 року Святославом і названа Білою Вежею, в шарах XI-XII століть Вишгороду, Києва, Новгороду, Волковийська і Турова (XIII ст.) знайдено шахові фігури, формою схожі на вживані тоді ж у країнах Західної Європи, де шахи стали відомі після

завоювання Еспанії (711-718) арабами. Місця цих знахідок лежали на шляху торговельних зносин Києва з країнами Середньої Азії і з Персією, сусідами Індії, батьківщини шахів, та «з варягів у греки», де при дворах королів шахи були улюбленою грою.

В наслідок негативної настави церкви до газардних ігор, до яких прирівнювалися і шахи (на Заході шахи стали складовою частиною «семи мистецтв виховання лицаря», поряд з віршуванням, стрільбою з лука, фехтуванням, кінною їздою, полюванням і плаванням, у XIV столітті, коли Регенсбурзький собор зняв із католиків заборону грати в шахи), монгольської навали, пізнішої тривалої боротьби проти нападів кочовиків та інших сусідів, поневоленого стану українців під різними займанщинами про шахи в українській літературі зустрічаються лише принагідні згадки. Але в билинному епосі, принаймні дуже значна частина якого «в його первісній формі мусіла постати на Україні і тут же жила протягом княжо-переходових часів», а згодом «пішла на північ із наших дружинних центрів» (М. Грушевський «Історія української літератури», Нью-Йорк, 1963, том. IV, стор. 81), про боротьбу за шахівницю в княжі часи України-Русі згадується порівняно часто — «Михайло Поток», «Ілля Муромець і Калин цар», «Добриня і Василій Казимович».

Організоване шахове життя на Україні розпочалося не багатю пізніше, ніж в інших країнах: 1881 року в Харкові, 1900 в Києві, а згодом і в інших містах створено об'єднання шахістів. Перший шаховий чемпіонат України відбувся 1924 року в Києві (1. Вільнер — 9; 2. Богатирчук — 8,5; 3. Сорокин — 7,5; 4. Тихенко — 5,5; 5-6 місця поділили Григоренко і Гуецький — по 5 пунктів). Збірна дружина шахістів України належить до перших трьох найсильніших в СРСР. У 1962 році вона перемогла (12:8) збірну Болгарії, постійну учасницю фінальної групи міжнародних шахових олімпіад, яка, наприклад, у фіналі XV

олімпіади, що відбулася того ж 1962 року, здобула шосте місце — після СРСР, Югославії, Аргентини, США й Угорщини, перед Німеччиною, Румунією, Чехо-Словацькою, Голляндією й Австрією. Збірна юнаків України здобула перші місця в СРСР в 1958, 1960 і 1960 роках. Виступи шахової України поза т. зв. соціалістичним блоком не влаштовуються. Але в СРСР існують найрівніші серед рівних; дружина юних шахістів РСФРР грала в 1961 році проти юнацької дружини капіталістичного світу — Швеції. В межах СРСР шахісти України підлягають такому ж тисковій уніфікації, русифікації, як й інші види мистецтва, спорту, перетягування кращик до Москви. Так у лютому 1939 року припинено видання тижневика «Шахіст», що виходив у Києві. Шахові книги українською мовою, зрештою, як і мовами інших неросійських народів, — рідкісні. Типовим може бути 1962 рік, на кінець якого в СРСР зареєстровано 2 775 000 організованих шахістів, у тому числі в РСФРР, до складу якої, як відомо, входять кілька областей неросійських національних меншин, — 1 352 000, в УРСР — 795 000, у Латвії — 30 000, Естонії — 26 000, Узбекистані — 30 000, решта (542 000) — в інших республіках СРСР («Шахматный словарь» Москва, 1964, стор. 85). Того ж року російською мовою видано 23 книги загальним накладом 736 500 примірників, українською — одну 34-сторінкову брошуру накладом 25 000 примірників, латиською й естонською — по одній книзі накладом відповідно 4 000 і 6 000 примірників, а узбецькою мовою — дві книги загальним накладом 8 550 примірників. Про видання шахової літератури на мовах інших неросійських народів десятих республік СРСР «Шахматный ежегодник. 1962» (Москва, 1964, стор. 283-290), звідки беремо ці дані, нічого сказати не може.

Не зважаючи на русифіковану шахову термінологію, застосовану в пресі СРСР, серед українських шахістів тримаються назви фігур, що ближчі до мов інших слов'ян-

ських народів, ніж російського: вежа польська назва — *Wieża*, чеська — *Vež*, рос. — ладья (українська літературна назва цієї фігури — тура походить із німецького: *der Turm*; офіцер або стрілець, чеська — *Strelez*, болгарська — офіцер, рос. — слон; дама або королева, польська — *Królowa*, чеська — *Dama* або *Kralovna*, сербська — *Dama* або *Kraljica*, болг. — дама, рос. — ферзь; шахи, польська — *Szachy*, чеська — *Sach*, сербська — *Sach*, рос. — шахмати.

Через поневолене становище України національність українських шахістів, як і всіх шахістів-неросіян, замовчується або перевернується. До цього пасивно приєднується і преса західного світу, що, наприклад, теперішнього чемпіона світу вірменина Тиграна Петросяна або чемпіонку серед шахісток світу Нону Гаприндашвілі, прізвища виразно говорять про їхню національність, називають росіянами.

Україна дала чимало визначних шахістів. Досить згадати Ю. Боголюбова, що родився в Києві 14. 4. 1889, а помер 18. 6. 1952 в Трібергу (Західна Німеччина). Він був двічі претендував на світову першість — 1929 і 1934. У родині українського вчителья в Лубнях родилася (27. 7. 1904) Людмила Руденко — друга, після чешки Вери Менчик, чемпіон світу (1950-53) з шахів серед жінок. Відомі за межами України шахісти меншого, але також непересічного формату: Цапенко — діяльний серед членів оргкомітету по проведенню першого всетуркменського шахового чемпіонату (1927), Устименко — чемпіон Узбекистану серед жінок у 1937 році, Мирошниченко — чемпіон Киргизії в 1957 році, Голяк — чемпіон Казахстану в 1958 році, В. Бачинський — віцечемпіон Швайцарії в 1965 році, С. Попель — чемпіон Північної Дакоти (США) в 1965 році та інші.

У шаховому житті України помітне місце посідали жиди. З України походить низка визначних шахістів жидівської національності: у містечку Городенка, нині Івано-

Франківської області, родився Саломон Флор, керівник чехо-словацької дружини на III-VII міжнародних шахових олімпіадах; у Золотонощі — Ісаак Болеславський, теперішній тренер шахової команди СРСР, який шахову кар'єру розпочав у Дніпропетровському, в Білій Церкві — Давид Бронштейн, що перші успіхи здобув у Києві. У 1948 і 1949 роках він був чемпіоном СРСР, а в 1951 році претендував на першість світу (ничийний матч із Ботвинником). Згадані міжнародні шахові гротмайстри проживають тепер у Москві.

Активну участь в українському шаховому житті брав рідний брат геніяльного російського шахіста, чемпіона світу, емігранта Олександра Альохіна (1882-1946) — Олексій Альохін (1888-1939), постійний мешканець Харкова.

Організоване життя українських шахістів на чужині було короткотривалим — після капітуляції Німеччини і до масового виїзду в країни нового поселення. Шахові ланки «Чорногори» (Авгсбург), «Зорі» (Швайнфурт), «Сокола» (Бад Верісгофен) та інших спортових товариств української еміграції влаштовували дружинні й особисті змагання (1947-49), в яких, зокрема, брав участь Ф. Богатирчук, чемпіон СРСР у 1927 році і чемпіон України у 1937 році, та відомий шаховий композитор О. Селезнев, кількаразовий учасник чемпіонатів СРСР й України; у 1927 році він здобув, поза конкурсом, у Полтаві перше місце.

Безперечне одне: шахісти України творять одну з найсильніших шахових команд світу, яка у вільних умовах успішно захищала б. Навіть українські шахісти, що перебувають на еміграції, могли б — за відповідної організації й допомоги — успішно помірятися силами з шаховими дружинами багатьох держав світу.

Теорія шахової гри знає в так званому старориндській захисті українську систему (1.d4 Kf6 2.c4 d6 3.Kc3 e5), що її докладно опрацювали українські шахісти Києва.

Ю. СЕМЕНКО

Лист з Києва

Комуністична канадська газета «Життя і слово» надрукувала новорічне привітання «Лист з Києва» Віталія Коротича. Оскільки ця газета серед наших читачів не поширена, а лист містить багато цікавої інформації, передруковуємо його без істотних скорочень.

*

Ну от — у вас — Новий рік. Двадцятье сторіччя триває, і шістдесят п'ятий рік його викарбував у пам'яті мойй чи не найглибшу борозну. То — як геологічний переділ. Врешті — мало що змінилося. Я живу та працюю майже так само, як перше. Але у життя моє прийшла Канада.

Мені вдалося написати книгу про мандри свої — то було, як висловлюється Моєм, повернення до сліду. Слід був дуже свіжим і часом боляче було по ньому ступати. Я не вмів писати зразу ж, негайно, як роблять вправні репортери. І от — посидівши трохи вдома, я глянув на Канаду з України (як в Канаді дивився на Україну). Потім поїхав до Грузії — то дивовижне місце для роздумів — біло-зелені грузинські гори. Врешті, там і написалася основна частина канадської збірки новел. То — проза, а не подорожні нотатки, саме так її сприймаю і писав — саме так. Тепер, як всяку вже написану книгу, розповідь про мої мандри відрізану від мене. Вона, мов дитина, спинається на тонюні свої ніжки і я думаю, що міг би зробити інакше, але — іншим разом. Книга вже пішла межі люди. Мені багато пишуть про неї, запитують — Канада вирує у моїх днях і це — надовго. До кінця життя.

Я дрижу над своєю книгою про Канаду ще й тому, що це — перша книга прози для мене. Врешті — дебют.

Так воно склалося, що тридцятирічні або близько того люди, з ким ми починали разом, дебютують нині у нових мистецьких жанрах.

Вся у своєму фільмі Ліна Костенко — прекрасний сценарій має обернутися гарним фільмом. Першим її фільмом, що робиться на тому ж

рівні щирости й талановитости, що й усе, писане Ліною. Отже — гарно робиться.

Весь час у кіноекспедиціях Драч. Оператор «Тіней забутих предків» Юрій Ілієнко ставить Іванову «Крилицю для спраглих». Отже — подвійний дебют: Драча — сценариста й режисера — Ілієнка.

Нещодавно показав перший свій самостійний фільм Микола Вінграновський. Перший...

І Василь Симоненко, Василь, якому не судилося вмерти, видав першу свою збірку прози. Вона миттю розійшлася — то був прекрасний дебют. Львівське видавництво «Камеяр», що зібрало розпорошені у періодиці Василеві новели, зробило прекрасну справу.

Люди шукають себе у житті й мистецтві. Певно, й не можна інакше. І не варто. Власне, про це має бути й наступна моя книжка — як необхідно бути неподрібненою й порядною людиною — в кардіології, у поезії. Критерії людської порядности модно вважати категорією змінною, але про те, як важко і як потрібно жити так, щоб не соромно було дивитися в очі народові, епосі й собі, прагнеться написати. Покищо це — пляни, слова і соромно кидати їх просто так. Напишу — побачимо.

Побачимо... Ці слова повторюються нині досить часто. Побачимо, що буде з прагнення Драча видати збірку перекладів Льюїса на українську мову, з мого — перекласти Сендберга. Нині молоді цікавиться перекладацькою справою і це — прекрасно, бо не можна творити мистецтва, не знаючи про нього і про його майстрів. І не тільки це — лиш останнім часом читачі дістали українською мовою блискучий переклад «Декамерона», вірші Бернса та Хай-

яма, «Гуліверові мандрі», Шіллера й «Фауста» Гете. То — лиш частина зробленого. В нашій літературі працюють нині такі блискучі майстри перекладу, як Важан, Лукаш, Кочур, Мисиск, Борис Тен... А скільки було їх! Прислужитися у цій справі могли б українські літератори, що мешкають за кордоном. Першим свідченням таких можливостей був виступ Віри Вовк на вечорі французької поезії у Спідці письменників України. Одне слово — маємо що робити і — маємо в кого вчитися. Але потрібно бути й собою. Гарні учні ніколи не бували згіршеними копіями своїх вчителів. Літературна школа — не копіювальна фабрика. І кращі з літературних творів та перекладів, що з'являються нині, свідчать про пошуки літераторами власних слів для розповідей про власні почуття.

Мене у «Житті і Слові» просили розповісти про письменників молодшої генерації. Але й між ними нові цікаві імена з'являються постійно. Не буду перелічувати їх — назвавши одного — ображу трьох, що дебютували так само небуденно. Втім — дебюти вічно були дебютами. І явір, і будяк дуже подібні, коли вперше протикаються ростками крізь ґрунт. Побачимо. Коли з тої прорости, що зійшла цього й минулого року, зформується бодай п'ятеро справжніх майстрів — то буде щастям і для мене, і, гадаю, для вас. Для всієї нашої культури.

Покищо ж — треба виконувати гарну, але буденну роботу. 10 січня маю провести у Спідці письменників вечір сучасної американської поезії. Такого вечора не було вже на Україні може років з тридцять. Перегортаю книжки і шкодую, що привіз їх недосить. Але і в тім, що маю е багато цікавого. Лиш треба працювати.

Треба працювати... Обов'язково треба. Днями Канада увійшла у мої дні ще одним струменем. Я — віцеголова Українського відділення товариства «СРСР — Канада». Ми з Олександром Підсухою (він — голова) обмірковуємо свої плани — зробити прагнеться дуже багато. Потім — медицина. Це теж — дні мої, робота моя. А над усім — поезія — те, без чого не можна жити на світі.

Милі друзі, я перегортаю сторінки нотатників — шукаю вашої адреси, надсилаю новорічні поздоровлення. Не всім встигну надіслати, а обійняти хотілося б дуже багатьох. Все, що я роблю, все, що пишу я, немислимо тепер без думки про вас, українців без України, людей з глибини моєї душі. Я запам'ятав тих, із ким розмовляли ми щиро, кому читав вірші свої. Запам'ятав і зберіг. Ворогів я теж пам'ятаю — у всій їхній безсилості, у бажанні зіпсувати мені враження від Канади, вигадати щось неймовірно підле й неправдиве, навіть надрукувати слова неправди — але не про них тут ходить, і не вдається їм розділити українців з українцями — це було одним з найрадісніших вражень. І — досить про це. Є питання, зрозумілі на початку.

Невдовзі — З'їзд письменників України — роботи стає дедалі більше, робота стає дедалі цікавішою. Вже минуло більше як півроку від мого повернення додому. Життя йде. І ті крихти Канади, що заронилися до моєї душі, проростають лісом вічних споминів. Я щасливий, коли міг принести по уривку вітру з українських доріг до ваших душ. Хай він живе там. З Новим роком, дорогі мої! Я буду мріяти про продовження наших розмов та повторення наших побачень.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Пісня, написана, «під народ»

Спогади Уласа Самчука «На білому коні», друковані в журналі «Сучасність», я прочитала з цікавістю. Правда, мені здається, що в цих спогадах радше відбиті теперішні погляди та настрої автора, ніж те, що він переживав тоді. Але, наскільки знаю, в цих імпресіоністичних, уривчастих спогадах, уперше зафіксовано нашу участь, наші настрої і реакції на події війни та окупації, і саме цим вони цікаві. Можна, мабуть, сподіватися, що за ними підуть також дальші спогади, в яких трагічна доля України, по якій вперед і назад танцювала остання війна, буде показана яскравіше та повніше.

Я хочу тільки зупинитися на пісні, яку прислав У. Самчукові через редакцію житомирської газети якийсь 68-річний чоловік і яку він нібито написав на честь Адольфа Гітлера («Сучасність», ч. 10, 1965, стор. 10-11). Ця пісня починається словами:

Ах, ти воля, моя воля, золотая ти
моя
Воля — сокіл піднебесний пана
Гітлера...

Самчук пише, що він викинув цей твір графомана до коша. А тим часом це — пісня, написана «під народ» ще за часів царя Александра III, і в ній оспівується «цар-свободитель» Александр II за те, що він дав кріпакам волю. В свій час її вчили в усіх російських школах і вона звучала так:

Ах, ты воля, моя воля,
Золотая ты моя!
Воля — сокол поднебесный,
Воля — светлая зоря!

Не с небес ли ты спустилась,
Не во сне ли вижу я?
Знать горячая молитва
Долетела до царя.

Слово молвил, чудо сталося,
Сон свершился наяву,
Слово молвил, чудо сталося,
Слава вечная ему!

Як бачимо, прославлювання чужого володаря залишилось у пам'яті надовго і було використане для прославлення нового чужинця. Очевидно цей «поет» мав на увазі цілком утилітарні цілі, коли У. Самчукові довелося виправдувати себе аж перед «райхскомісаріатом» за те, що не надрукував цього «твору». Але «поезії» того роду, мабуть, з іншою метою й не пишуться. Що вся ця «пісня» була скомпонована з уривків колишніх урапатріотичних російських пісень, яких учили в школах і співали солдати, свідчить також і те, що кінець її «поет» припасував до іншої російської пісні, що її співали під час першої світової війни і де був такий рефрен:

Так за царя, за родину, за веру
Ми грянем дружное ура! ура! ура!

Це якраз оте неоксвирне творило «поета», де він каже: «Дружно, весело ми зустрітим, миром границями ура...»

Це звичайно дрібниця, але для психолога цікавий людський документ, який свідчить про небезпеку впоювати в душу дітей і молоді бажання вислуговуватися чужим володарям і хвалити сильнішого. Такі душі, мабуть, ніколи не випростуються.

Людмила КОВАЛЕНКО (США)

З М І С Т

Федір Коваль. Кипариси Гранади	3
Марек Гласко. Кладовища	7
Недруковані переклади Юрія Клена	38
Емануїл Райс. Присьмерк інтелігенції	41
Віра Вовк. XXXIII міжнародний з'їзд ПЕН-клубів у Бледі	59
Іван Лисяк-Рудницький. Роля України в новітній історії	67
Володимир Рудницький. На службі у французької юстиції	83
Ярослав Рудницький. З подорожі на Ямаїку	101
Критика і бібліографія. Нова повість Олекси Ізарського (Іван К-ий, А. Г. Г.)	108
Огляди, нотатки. До процесу Синявського і Даніеля — «Тіні забутих предків» у Нью-Йорку (В. С. Г., Ростислав Л. Хом'як) — Перед новим «примірним статутом» (В. П. Стахів) — На маргінесі восьмої сесії ВР УРСР (В. П. С.) — Шахи на Україні (Ю. Семенко) — Лист з Києва	112
Лист до редакції. Пісня, написана «під народ» (Людмила Коваленко)	127

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

	одно число	річно:	
Австралія	0:7:0	3:10:0	фун.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
С Ш А	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

